

Вукабундо
художи
Минерал
«ЛНРО»
Кн-8-1968

А. П. Комишаненко

У цьому літературному портреті розповідається про життєвий і творчий шлях відомого українського письменника-класика Михайла Петровича Старицького. В історію української літератури він увійшов як поет, драматург, прозаїк і перекладач творів російських та західноєвропейських класиків. Автор нариса розглядає вагомий творчий доробок письменника — п'єси («Не судилось», «У темряві», «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Богдан Хмельницький», «Талан», «Крест жизни»), романи й повісті («Перед бурей», «Буря», «У пристани», «Последние орлы», «Разбойник Кармелюк», «Облога Буші»), а також оригінальні поезії та переклади.

Книга розрахована на широке коло читачів — вчителів, студентів, учнів середньої школи та всіх, хто цікавиться історією української літератури.

Творчість Михайла Старицького — значний крок вперед у розвитку української мови, у поширенні тематичного виднокругу української літератури, у зміцненні в нашому письменстві реалізму.

Максим РИЛЬСЬКИЙ

Вступ

Серед українських прогресивних письменників, які в другій половині минулого століття вели боротьбу проти соціального і національного поневолення свого народу, одне з помітних місць займає Михайло Старицький. Діяльність його була багатогранною: він виступав і як поет, драматург, прозаїк та перекладач, і як організатор видавничої справи та театру на Україні. Працюючи разом з своїми однодумцями М. Лисенком, М. Кропивницьким, І. Карпенком-Карим, М. Заньковецькою, М. Садовським, П. Саксаганським та іншими талановитими митцями,

М. Старицький віддав усю свою кипучу енергію піднесенню української культури.

Багатогранність громадсько-культурної діяльності М. Старицького значною мірою зумовлена різносторонністю його творчого обдаровання, яке найбільш яскраво розквітло на літературній ниві. Належачи до передового загону митців слова, письменник залишив по собі велику художню спадщину. Своїми кращими поетичними, драматичними та прозовими творами він зробив значний внесок в історію української літератури. Продовжуючи і розвиваючи традиції прогресивних письменників, М. Старицький палко захищав інтереси народу, гнівно викривав експлуататорів і славив борців за світле майбутнє людства. Він вірив у настання кращого життя, хоч і не завжди послідовно шукав шляхів до нього, вважаючи іноді, що соціальної нерівності в суспільстві можна позбутися мирним шляхом.

Загалом же творчість М. Старицького має виразно демократичний характер. Основним, визначальним у ній є безмежна любов письменника до людей різних національностей, його щире бажання бачити їх вільними і щасливими. Він вболівав за долю свого народу, водночас шануючи російський та інші братні слов'янські народи, закликаючи їх до спільної боротьби проти зовнішніх і внутрішніх ворогів. Сам М. Старицький подавав чудові зразки дружби двох східнослов'янських народів — українського й російського, — народів, як сказав В. І. Ленін, «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером,

і історією»¹. Він, як Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка, Т. Шевченко, Марко Вовчок та інші українські письменники, залишив спадщину, написану не тільки українською, а й російською мовами.

Творчість М. Старицького завжди привертала до себе увагу літературної громадськості. Ще за життя письменника точилася боротьба навколо нього між прогресивною та консервативною критикою. Українські буржуазні націоналісти заперечували демократичну спрямованість його творів, безпідставно твердили, що він стоїть осторонь від життя народу, від класової боротьби на Україні. Вони намагалися принизити роль М. Старицького в розвитку української літератури, заперечити той позитивний вплив, який мали на нього Т. Шевченко та російські революційні демократи. Проти такої фальсифікації спадщини М. Старицького виступив тоді І. Франко, який у статті «Михайло Петрович Старицький» вперше справді по-науковому підійшов до оцінки його творчості.

Проте з життям і діяльністю М. Старицького читачі тривалий час були мало обізнані. Тільки після Великої Жовтневої соціалістичної революції літературна спадщина письменника стала надбанням трудящих мас. За роки Радянської влади його твори неодноразово видавалися великими тиражами. Останнім часом вийшло багатотомне видання творів М. Старицького. Радянське літературознавство досягло значних успіхів у вивченні його спадщини.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 71.

Життєвий шлях

Народився Михайло Петрович Старицький 14 (2 за ст. ст.) грудня 1840 року в селі Кліщинцях, колишнього Золотоніського повіту на Полтавщині, в небагатій поміщицькій родині. Батько його, Петро Іванович, офіцер російської армії, помер, коли хлопцеві пішов лише п'ятий рік. Мати письменника, Настасія Захарівна, походила з культурної родини Лисенків, яка не цуралася простого люду, гуманно ставилася до селян, любила українську мову, народні пісні та звичаї. В маєтку Лисенків знаходилася чудова бібліотека, де можна було знайти не тільки твори класиків української, російської та зарубіжної літератури, але й окремі прогресивні періодичні видання, зокрема журнали «Отечественные записки» і «Современник». Тут, під наглядом широко освіченого діда — Захарія Йосиповича, в домашніх умовах, хлопець здобув початкову освіту.

1851 року М. Старицький вступив до Полтавської гімназії. Невдовзі, на дванадцятому році життя, він втратив також матір і з того часу став виховуватися в сім'ї свого дядька по матері В. Лисенка — батька славетного українського композитора Миколи Віталійовича Лисенка. Щороку М. Старицький і М. Лисенко, який навчався в Харківській гімназії, відпочивали під час літніх канікул на селі. Цілими днями вони були разом то на лоні чудової природи, то в домашній бібліотеці, то серед сільської молоді. Саме тоді

між ними виникла та щира і міцна дружба, яка згодом стала основою великої спільної праці в галузі українського театру та музики.

У гімназії М. Старицький навчався успішно. Слід відзначити, що Полтавська гімназія на той час вважалась одним з кращих середніх учбових закладів на Україні. Своїм вихованцям вона давала не тільки достатні знання із загальноосвітніх предметів, але й сприяла становленню в них прогресивних поглядів на природу і суспільство. Там працювало чимало здібних викладачів, які користувалися великою любов'ю та повагою серед своїх учнів, а також мали успіх у городян, виступаючи часто перед ними з публічними лекціями на актуальні теми. Зрозуміло, що все це позитивно впливало на освіту і виховання М. Старицького.

Та допитливий юнак не обмежувався лише гімназіальною наукою. Він самотужки знайомиться з творами окремих зарубіжних письменників, читає класиків російської та української літератур, особливо Пушкіна, Гоголя, Лермонтова, Котляревського, Шевченка, Марка Вовчка, а також час від часу відвідує міський театр, на сцені якого ставилися «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка та інші п'єси. В гімназичні роки М. Старицький почав писати вірші, спочатку російською, а потім і українською мовою.

Пізніше, згадуючи про це в листі до І. Франка, він зазначав: «В гімназії теж па-

нувала тоді поза класами та майже і в класах українська мова, і я на їй пробував ще тоді віршувати»¹.

Здобувши середню освіту, М. Старицький та М. Лисенко в 1858 році вступають на фізико-математичний факультет Харківського університету. В той час криза кріпосницької системи в країні дійшла свого апогею. Царський уряд змушений був стати на шлях проведення селянської реформи, навколо якої точилася напружена боротьба між революційними демократами та лібералами. Справжніми поборниками інтересів народу виступали тоді лише революційні демократи. Їхні заклики знаходили підтримку з боку прогресивної інтелігенції, особливо серед передової студентської молоді, що стояла в авангарді визвольного руху Російської імперії. Згадуючи про цей період свого життя, М. Старицький у статті «К біографії Н. В. Лисенко» писав: «В это время Севастопольская война была окончена, наступила заря освобождения крестьян и гуманных реформ. Цензура была ослаблена и дала простор русской мысли... Стали появляться новые органы печати, и консервативные, и прогрессивные; публика накидывалась на них и проникалась жаждой борьбы. На наши умы, полудетские, полуюношеские, эта общественная струя производила приятное оживление»².

¹ М. Старицький. Твори у восьми томах, т. 8. К., «Дніпро», 1965, стор. 636.

² Там же, стор. 396.

Демократичний рух на Україні був органічно зв'язаний з загальноросійським визвольним рухом, з діяльністю М. Чернишевського, М. Добролюбова, О. Герцена та їх однодумців. У Харкові і Києві виникають революційні студентські організації, на чолі яких стояли М. Муравський, Л. Завадський, Я. Бекман, В. Португалов та інші. Вони розповсюджували заборонену літературу, революційні відозви. Декого з них Старицький знав особисто по Полтавській гімназії. В той же час оформляється український ліберально-буржуазний рух. У Києві, Харкові, Чернігові та інших містах виникають культурно-освітні товариства, так звані «громади», які під гаслом «українофільства» проповідували ідеї мирної культурно-освітньої роботи. Хоч серед членів «громад» були окремі прогресивні діячі, такі як М. Драгоманов, Т. Рильський, Д. Пильчиков, В. Лобода, М. Левченко та інші, близькі симпатіями до демократичного руху, але загалом «громади» підтримували політику реформ царського уряду.

Протягом 1861—1862 років у Петербурзі виходив український журнал «Основа», який відіграв в основному позитивну роль в історії української культури. На його сторінках друкувалися праці про історичне минуле, етнографічно-фольклорні матеріали, статті про мову та українську художню літературу, твори українських письменників і т. д., що все разом мало ствердити незаперечне право українського народу мати свою культуру. Але при цьому «Основа» впадала в крайнощі. Вона національну проблему

ставила на перший план, а соціальну — на другий. Саме тому журнал все розглядав тільки з точки зору розвитку української нації, розробивши «для прогрессивных украинцев, — говорить І. Франко, — мало в то время интересную программу национального обособления Украины без сведения счетов с назревшими в ту пору жгучими вопросами русской общественной жизни»¹.

В період наростання революційного руху в країні українська ліберальна інтелігенція відмежовується від революційних демократів. Так, наприклад, в кінці 1862 року члени Київської «громади», а серед них В. Антонович, П. Чубинський, П. Житецький, В. Познанський, А. Стефанович та інші на сторінках консервативної газети «Современная летопись» друкують статтю «Відзив з Києва», яка була скерована проти революційних вимог прокламації «Молода Росія» Зайчневського. Відмовляючись від політичної діяльності і різко протиставляючи свої реформістські погляди революційним закликам «Молодої Росії», громадівці заявляли: «Релігію, сімейну моральність і право власності ми вважаємо невід'ємним народним надбанням; замах на ці начала вважаємо шкідливими для народу і впливаючими з сектантського егоїзму всупереч народному духові і народній волі». Виступаючи проти російських та українських революційних демократів, керівні кола «громад» боролися також

і проти польського національно-визвольного руху, який набирив тоді все більшого розмаху.

В пору політичного і культурного піднесення М. Старицький разом з М. Лисенком наприкінці 1860 року переходить з Харківського до Київського університету, де спочатку навчається на фізико-математичному, а потім — на юридичному факультеті. В Києві молодий студент одразу потрапляє у вир бурхливого громадського життя, відвідує студентські збори та мітинги, на яких жваво обговорювалися животрепетні соціальні та національні проблеми. За свідченням М. Старицького, він, зокрема, був на зборах, де демократичне студентство одностайно заявило, «что малорусский народ составляет особую национальность, богатую всеми данными для культурного развития и участия полным голосом в славянском концерте, что честный, сознательный малоросс должен отдать все свои душевные силы для поднятия в народе самосознания и развития, что ко всем братьям славянам он должен относиться дружески и помогать им в борьбе с угнетателями, что в политических и социальных стремлениях он исповедует те же идеалы, что и передовые его братья великороссы, и что с лучшими партиями этих передовых сил он солидарен»¹.

Отже, в стінах Київського університету М. Старицький перебував у колі прогресив-

¹ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, 81 полутом, стор. 314.

¹ М. Старицький. Твори у восьми томах, т. 8. К., «Дніпро», 1965, стор. 409—410.

ної молоді, що була тоді під сильним впливом ідей революційних демократів. Серед цієї молоді користувалися великою популярністю не тільки статті Чернишевського та Добролюбова, які друкувалися на сторінках «Современника», але й нелегальна література, особливо газета «Колокол» та інші заборонені видання Герцена і Огарьова. Тут же вивчалися твори Шевченка і Некрасова, які закликали народ до рішучої боротьби проти кріпацтва. Все це, зрозуміло, благотворно впливало на формування суспільно-політичних та естетичних поглядів Старицького.

Студенти Київського університету, об'єднуючись у різноманітні товариства та гуртки, брали активну участь у громадсько-культурному житті міста. Розповідаючи про перші дні свого навчання в Києві, М. Старицький у згаданій статті пише: «Помимо школьних деятелей, образовалось тогда еще много кружков, преследовавших те или другие просветительные цели: одни занимались этнографией — записыванием преданий, сказок, пословиц, загадок, суеверий, обрядов и т. п.; другие стали собирать материалы для будущего малорусского словаря; третьи принялись за составление популярных книг для народа; четвертые стали для этого изучать малорусский язык; иные пошли в народ»¹.

Цей культурно-освітній рух, який загалом не виходив за межі ліберальних стремлень і прагнень, одразу захоплює М. Стари-

цького. Він з особливим завзяттям працює в недільних школах, народних бібліотеках, у театральних, хорових, етнографічних та інших гуртках. Юнак бере участь в роботі Київської старої «громади», де в той час значну роль відігравав його добрий товариш М. Драгоманов, багато читає класиків світової літератури, уважно стежить за періодичною пресою, зокрема за журналами «Основа» і «Современник», починає перекладати українською мовою твори деяких російських поетів.

Восени 1861 року М. Старицький залишає навчання в університеті й повертається до свого села, де, вступивши у володіння батьківською спадщиною, займається не тільки господарськими, але й літературними справами. Розгортає свою перекладацьку діяльність, зокрема перекладає поезії Пушкіна, Лермонтова і Огарьова, пише оригінальні поезії, що були опубліковані пізніше на сторінках галицької періодичної преси. 1862 року він одружується на Софії Віталіївні, сестрі М. Лисенка. Це ще більше зміцнило творчі зв'язки між двома молодими ентузіастами української культури. Зимою наступного року, коли М. Лисенко прибув з Києва на канікули, М. Старицький працює разом з ним над створенням української опери «Гаркуша», яка з успіхом виконувалася на домашній сцені. Шкода, що ця опера до нас не дійшла.

Селянська реформа 1861 року готувалася в умовах наростання революційного руху в країні. Заворушення, які почалися ще до

¹ М. Старицький. Твори у восьми томах, т. 8. К., «Дніпро», 1965, стор. 410.

скасування кріпацтва, особливо великого розмаху набрали саме тепер. М. Старицький сподівався, що ліквідація кріпосницької системи викличе економічне та політичне піднесення. Він плекав великі плани господарської та культурно-освітньої роботи на селі. Та всі надії виявилися марними. Після реформи значна частина землі залишилася в руках поміщиків. Селянський рух був придушений. Відбулася розправа з активними діячами революційного руху. Настала політична реакція. Були закриті журнали «Современник» і «Русское слово», заборонені недільні школи, читальні та інші прогресивні заходи. Незабаром царський уряд заподіяв відчутного удару також по культурі на Україні, видавши 1863 року циркуляр, відомий під назвою Валуєвського, про заборону української мови.

Буржуазні ліберали, налякані розмахом визвольного руху, повертають різко вправо і повністю підтримують реакційну політику царського уряду, закликаючи його до жорстоких заходів у боротьбі з революційними діячами. Так, Кавелін в листі до Герцена писав: «Арешти мене не дивують... не здаюся обурливими... Революційна партія вважає всі засоби хорошими, щоб повалити уряд, а він захищається своїми засобами». Реакційна російська преса, в якій задавав тон журнал «Русский вестник» Каткова, систематично виступає проти революційних демократів, друкує наклепницькі статті про них, пропагує великодержавний шовінізм і вимагає кривавої розправи над учасниками

польського повстання 1863 року. На сторінках цієї преси піднявся галас про зв'язки української прогресивної інтелігенції з польськими повстанцями, про її так званий сепаратизм.

Все це хвилювало й обурювало М. Старицького, який захоплювався ідеями революційної демократії, прагнучи щиро працювати на користь трудящих. Селянська реформа, яку проводили кріпосники, не задовольняла його. На початку 1864 року він залишає село і повертається до Києва закінчувати університет. У цей час тут уже дала себе відчутти урядова реакція. «Поднялись доносы на украинофильство, — говорив пізніше М. Старицький, — результатом этой травли было гонение как на язык, так и на любителей малорусского слова и музыки. Цензура не стала пропускать ни одной книжки на малорусском языке, а исполнение на нем представленый или песен было запрещено»¹. Переслідування не тільки демократичних, але й ліберальних учасників визвольного руху набрало необмеженого характеру. Арешти і заслання за найменший прояв «неблагонадійності» стали масовим явищем. Ряд визначніших діячів Київської «громади» опинились на засланні. У зв'язку з цим «громада» фактично припинила свою діяльність. На деякий час завмер і студентський рух.

Репресії царизму породжували серед української прогресивної інтелігенції смуток

¹ М. Старицький. Твори у восьми томах, т. 8. К., «Дніпро», 1965, стор. 415.

безнадію. Важко було працювати в таких умовах. Але Старицький не розгубився. У 1865 році він закінчує університет і деякий час працює в Київському історичному архіві, де не тільки вивчає минуле України, але й самотужки вдосконалює свої знання з англійської, німецької та французької мов. Одночасно уважно знайомиться з літературами різних народів, перекладає українською мовою твори російських та зарубіжних поетів, пише ряд оригінальних поезій. Тоді ж починає друкуватися в львівських журналах «Нива» й «Правда».

Незабаром М. Старицький залишає Київ. У 1868 році письменник продає одержану в спадщину землю на Полтавщині і на частину виручених коштів купує невеликий маєток у с. Карпівці на Поділлі, де й оселяється на деякий час з родиною. Але господарська діяльність цікавила його мало. Він і тут займається переважно літературними справами. Працює над собою, перекладає байки Крилова та казки Андерсена, створює чимало досконалих ліричних поезій, зокрема такі перлини, як «Думка» і «Виклик». Ці чудові вірші яскраво свідчили, що в українській літературі появився новий молодий талановитий поет, який «був першим з тих, кому доводилось проламувати псевдошевченківські шаблони і виводити нашу поезію на широкий шлях творчості»¹.

У 1871 році М. Старицький повертається до Києва на постійне життя і повністю від-

¹ І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. 17. К., Держлітвидав України, 1955, стор. 329.

дається літературній та громадсько-культурній діяльності. У Києві він бере активну участь в роботі Південно-західного відділу Російського географічного товариства, разом з М. Лисенком організовує Товариство українських сценічних акторів, яке підготувало і поставило на сцені чимало українських п'єс, опер та оперет, зокрема створену ними оперу «Різдвяна ніч», що мала великий успіх і була визначною подією в культурному житті України. В перекладі М. Старицького 1873 року виходять українською мовою «Казки Андерсена», в наступному році — «Байки Крилова», у 1875 році — «Пісня про купця Калашникова» М. Лермонтова, а в 1876 році — «Сербські народні думи і пісні». Створює він і ряд оригінальних ліричних поезій виразного громадського звучання: «Поклик до братів слов'ян», «Нема правди», «До молоді», «На Новий рік», «Нива», «До України», «Редакторіві» та інші.

В кінці 70-х років, коли в країні почалося нове революційне піднесення, на арену суспільної боротьби виступило революційне народництво, яке об'єктивно виражало прагнення селянства ліквідувати залишки кріпосництва. Але народники не могли привести селян до перемоги. На Україні, зокрема в Києві, появилось чимало народницьких гуртків. М. Старицький познайомився з деякими київськими революційними народниками, зазнав їхнього впливу. Поліція встановила за ним таємний нагляд, зробила на квартирі обшук.

Та це не залякало М. Старицького. Він

продовжував свою літературну та громадсько-культурну діяльність. У 1881 році письменник завершив роботу над драмою «Не судилось» і видав перший випуск збірки поезій «З давнього зшитку». Другий випуск якої вийшов через два роки. Незабаром, у 1882 році, М. Старицький опублікував у своєму перекладі «Гамлета» В. Шекспіра. Одночасно він робить спробу організувати видання літературно-хвужнього журналу, але йому вдається видати лише два випуски альманаху «Рада», з яких перший вийшов у 1883 році, а другий — у 1884 році. В історії української літератури цей альманах відіграв значну роль. На його сторінках були опубліковані перші дві частини роману «Повія» Панаса Мирного, повість «Микола Джеря» І. Нечуя-Левицького, драма «Не судилось» М. Старицького та інші твори українських письменників. Високо оцінюючи альманах «Рада», І. Франко відзначав: «Се був перший весняний грим по довгих місяцях морозу, сльоти та занепаду»¹.

Поряд з цим М. Старицький віддавав багато енергії та часу організації аматорських театральних вистав та концертів у Києві. В 1883 році він очолив, як антрепренер українську професійну трупу під режисурою М. Кропивницького, до якої ввійшли такі талановиті актори, як М. Садовський, М. Заньковецька, П. Саксаганський, І. Карпенко-Карий, В. Грицай, М. Садовська-Барі-

¹ І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. 17. К.: Держлітвидав України, 1955, стор. 336.

лотті, Г. Затиркевич-Карпинська, О. Вірина та інші. Це був початок розвитку українського, справді народного, реалістичного театру. Йому віддав М. Старицький всі свої знання, уміння, громадський запал, організаторські здібності, а також кошти, які він мав, продавши маєток на Поділлі. Все це надало театральній справі більш широкого розмаху. Вистави трупи користувалися великою популярністю не тільки на Україні, але й у Росії, куди театр виїжджав на гастролі.

Зрозуміло, що успіх прославленої української трупи зумовлений працею всіх сценічних діячів, але М. Старицькому серед них належить одне з перших місць. Це розуміли його сучасники. Так, І. Франко у статті «Русько-українська література», говорячи про повільний розвиток театру в Галичині, писав: «Тим часом на Україні сталося щось таке, що, з боку дивлячись, могло б видатися неможливим, неправдоподібним. Як звісно, там 16 мая 1876 р. вийшла заборона українського слова в друку; в публічному житті воно й перед тим уже ніде не було допущено. І нараз, у 80-х роках, там постає український театр і стає відразу в такій висоті, про яку в Галичині довго ще навіть снити не можна. Як се сталося, — не місце тут оповідати. Головна заслуга належить трьом людям: Михайлові Старицькому, Маркові Кропивницькому і Івану Тобілевичу (Карпенко-Карому)»¹.

¹ І. Франко. Про театр і драматургію. К., Вид-во АН УРСР, 1957, стор. 109.

Трупа Старицького, як згодом і інші українські професійні трупи, перебувала у важких умовах. Вона часто терпіла матеріальну скруту, бо не мала свого постійного приміщення і вела мандрівне життя, а головне — постійно зазнавала урядових утисків. Відомо, що після тривалої заборони в 1881 році були частково дозволені українські вистави, але царські чиновники продовжували переслідувати український демократичний театр. Так, київський генерал-губернатор Дренгельн у 1883 році заборонив корифеям виступати на території свого генерал-губернаторства, куди входили Київська, Волинська, Кам'янець-Подільська, Полтавська і Чернігівська губернії. Подібні перешкоди чинили також градоначальники та поліцмейстери інших міст України. Заодно з ними була і цензура, яка дозволяла ставити на сцені п'єси переважно на побутові теми. За таких складних обставин особливо відповідальною була роль М. Старицького — керівника великого колективу акторів.

В одному з листів до І. Франка М. Старицький писав, що театр має великі виховні можливості, що сцена — «могутній орудою до розвитку самопізнання народного». Саме тому він у глуху пору реакції свідомо обрав театр ареною своєї громадсько-культурної діяльності. Очоливши трупу, М. Старицький зміцнив її організаційно, створив новий хор і оркестр, обнови декорации, костюми та реквізит, поліпшив умови життя всіх працівників, а також подбав про розширення репертуару. Крім добре відомих глядачам

творів Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Шевченка і С. Гулака-Артемовського, було поставлено п'єси Кропивницького («Дай серцю волю, заведе у неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Невольник», «По ревізії», «Глитай, або ж Павук»), Старицького («Чорноморці», «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка», «За двома зайцями», «Не судилось», «Утоплена»), В. Александрова («За Німан іду»), В. Дмитренка («Кумірошник») та інших, переважно тогочасних українських драматургів.

Під керівництвом М. Старицького трупа виросла, змужніла і здобула славу. Вистави вона давала на високому художньому рівні. Її різноманітний репертуар цікавив глядачів, справляв на них велике враження, примушував хвилюватися і думати. Театр мав достатній збір, покривав свої видатки. Це надихало і заохочувало М. Старицького до дальшого розгортання своєї діяльності. Він прагне «вивести український театр із рамок спеціально українських на широке поле», мріє про гастролі не лише у Петербурзі та Москві, а й за кордоном. Проте здійснити цей задум не вдалося, бо незабаром трупа розпалася на два театральні колективи: молоді актори (Грицай, Садовська-Барілотті, Вірина, Манько, Боярська, Зініна та інші) залишилися з М. Старицьким, а старші створили нове театральне товариство, на чолі якого став М. Кропивницький.

У новому театрі М. Старицький був не лише антрепренером, а й художнім керівником. О. Зініна, згадуючи блискучу режисуру

Михайла Петровича, писала: «Я пам'ятаю, яка то була насолода, коли він з нами репетировав. Перш за все він сам читав нам п'єсу. Читав він чудово! Тоді пояснював усі характеристики дійових осіб, суть конфлікту, ідею п'єси. І після першого читання п'єси ми вже розуміли її, а образи героїв стояли перед нами на весь свій зріст... Щодо ролей, то Михайло Петрович студіював їх з нами: кожне слово, кожен рух, кожен жест показував він так яскраво, що треба було бути цілковитою бездарою, щоб не зрозуміти того, чого він хоче... Завдяки праці Михайла Петровича вистави наші були блискучі. Він завжди казав мені: «Живіть на сцені! Живіть! Забудьте, що це сцена, а думайте, що це коїться з вами в житті».

За короткий час М. Старицький створив новий злагоджений ансамбль, який швидко здобув широку популярність серед глядачів. Про нього голосно заговорила тогочасна російська періодична преса. Це відкривало йому шлях до столичної сцени, про яку не переставав мріяти М. Старицький. Восени 1886 року його трупа з великим успіхом гастролює в Москві, а на початку наступного року — в Петербурзі, де перед тим з особливою теплою були прийняті вистави трупи М. Кропивницького.

Виступи труп М. Старицького і М. Кропивницького в 1886—1887 роках у Петербурзі були протестом проти національно-колоніальної політики царизму. Українські актори їхали до столиці захищати переслідувану культуру свого народу, їхали засвідчити, що

«живе ще слово українське», як говорив М. Садовський. І слід сказати, що завдання своє вони виконали успішно. Недарма ж прогресивні російські кола, вітаючи українські вистави в Петербурзі, публічно засуджували політику національного гніту, яку провадив царський уряд.

Однак трупи М. Старицького і М. Кропивницького приїжджали на гастролі до столиці не тільки для того, щоб показати, що наперекір утискам і заборонам «живе ще слово українське». Значення цих подорожей значно ширше. Вони насамперед зміцнювали дружбу культур двох братніх східнослов'янських народів, сприяли творчому зближенню українських та російських митців, допомагали їм удосконалювати свою майстерність. П. Саксаганський, розповідаючи про взаємовідвідування вистав російськими і українськими акторами, писав: «Всі найкращі артисти російських театрів... зачаровувалися ними і часто бували на виставах. Коли, наприклад, ішла п'єса «По ревізії», то з каси надходило прохання від артистів по телефону: «Затримати трохи ревізію, розгримуємося — приїдемо».

Після гастролей у Москві і Петербурзі трупа М. Старицького мандрує кілька років на широких просторах Російської імперії. Вона побувала у Варшаві, Мінську, Вільнюсі, Астрахані, Тбілісі та інших містах. Всюди її супроводжував незмінний успіх. Прогресивні театральні критики високо підносили роль М. Старицького в справі розвитку народного театального мистецтва. Так,

у 1883 році рецензент газети «Минский листок» писав: «Народний театр — справа надзвичайно важка, і багато людей на ній провалилось. Потрібно було знати народне життя в такій мірі, щоб на сцені показувати його в правдивому, а не в спотвореному вигляді. Михайло Петрович вірно розумів, як треба показувати життя. Сам він не грав, але постановка кожної нової п'єси у нього завжди була чудово відшліфована, — все це наслідок саме його старання і турбот».

Понад десять років оддав М. Старицький українському реалістичному театрові, дбаючи не лише про художню довершеність сценічних вистав, а й постійно піклуючись про збагачення репертуару. Він переробляє та інсценізує твори М. Гоголя, Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького та інших письменників, а також створює оригінальні п'єси «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «По-модньому», «Богдан Хмельницький», «Розбите серце», «У темряві», «Талан».

Щоденна напружена праця та мандрівне життя підірвали здоров'я М. Старицького. Він починає хворіти і в 1893 році залишає труп. В одному з листів з цього приводу він говорив: «Оце, скінчивши свою тяганину по світу, за хворобою сиджу тепер, або більше лежу, в Києві, повертаючись знов до літературної праці»¹.

Останні роки свого життя М. Старицький цілком присвятив літературній творчості,

¹ М. Старицький. Твори у восьми томах, т. 8. К., «Дніпро», 1965, стор. 510.

віддаючи їй всю свою енергію і весь талант. Він пише цілий ряд оригінальних поетичних, драматичних та прозових творів, які свідчать про дальше творче зростання письменника. З'являються зокрема поезії «До Миколи Лисенка», «Хай тепера рида в мене кобза сумна», «І гвалт, і кров... справля сваволі сила», «Місто спить», «Борвій», «Занадто вже!», «На спомин Котляревського», п'єси «Маруся Богуславка», «Оборона Буші», «Остання ніч», «Крест жизни», романи «Перед бурей», «Буря», «У пристани», «Последние орлы», «Разбойник Кармелюк», повісті «Облога Буші», «Заклятий скарб», «Червоний дьявол», «Первые коршуны», «Розсудили», «Везбатченко».

У 1894 році прогресивна громадськість України відзначила тридцятиліття літературної та громадської діяльності Старицького. З цієї нагоди ювіляр одержав чимало теплих привітань та поздоровлень. Ідучи назустріч побажанням передової української й російської мистецької інтелігенції, Російська Академія наук незабаром призначила йому персональну пенсію «За літературні праці на рідній мові».

Незважаючи на погіршення стану здоров'я, М. Старицький продовжував свою громадсько-культурну діяльність. Він виступив одним з організаторів Всеросійського театрального товариства, яке скликало в 1897 році Перший Всеросійський з'їзд сценічних діячів. З'їзд проходив у Москві в приміщенні Малого театру. Його учасниками були такі корифеї російського театру, як

М. Ермолова, М. Савіна, О. Ленський, О. Южин, В. Немирович-Данченко, І. Москвін та інші. У роботі з'їзду взяли активну участь М. Заньковецька, М. Старицький, І. Карпенко-Карий, П. Саксаганський і М. Садовський. З доповідями про становище українського театру виступили на з'їзді М. Старицький і П. Саксаганський.

Поява на трибуні М. Старицького викликала бурхливу овацію. Очевидець, згадуючи цей цікавий епізод, говорить: «В театрі, де відбувалися збори, було велелюдно і врочисто. На сцені за довгим столом і побіч у фотелях сяли зірки театального небозводу: Южин, Ленський, Савіна, Ермолова... Були тут і драматичні письменники... Коли від українського театру виступив перед зборами М. Старицький, його зустріли гучними оплесками, що довго не вгавали і не давали йому говорити. Гарячий вияв симпатії розчулив його. Він притулив хустку до очей...»

Делегатам з'їзду М. Старицький доповів про важкий стан сценічного мистецтва на Україні, висловив рішучий протест проти систематичного переслідування української культури царським урядом. Протест промовця палко підтримали російські прогресивні митці. Вони вимагали створення необхідних умов для успішного розвитку українського народного театру та реалістичної драматургії.

Відомо, що Київське літературно-артистичне товариство, яке виникло в 1895 році, було деякий час визначним осередком громадсько-культурного життя. В роботі товариства

брали участь М. Лисенко, Леся Українка, М. Заньковецька, М. Садовський, М. Мурашко та інші діячі літератури і мистецтва. Активну діяльність в ньому проявляв також М. Старицький. Він керував драматичним гуртком, консультував молодих письменників, організовував ювілейні вечори, присвячені класикам літератури, виступав з художнім читанням тощо.

Не покидав М. Старицький займатися також видавничими справами. В 1903 році він приступив до видання літературно-художнього альманаху «Нова рада», запросивши для участі в ньому багатьох українських письменників, зокрема М. Коцюбинського. Але здійснити цей задум Старицькому не довелося. Альманах побачив світ уже після його смерті.

У 1903 році М. Старицький був на урочистому відкритті пам'ятника першому класикові української літератури І. П. Котляревському в Полтаві, де виступив з промовою. Це останній публічний виступ письменника. Там він зустрівся з М. Коцюбинським, Лесею Українкою, В. Стефаником, В. Самійленком, Г. Хоткевичем та іншими, тоді молодими, українськими письменниками і радо вітав їх з творчими успіхами на літературній ниві.

В останні роки життя письменника посилюються нападки на нього з боку консервативних та буржуазно-націоналістичних діячів. Намагаючись дискредитувати М. Старицького, вони поширювали наклепницькі твердження про неоригінальність його драматичної творчості. На його захист виступили

українські прогресивні вчені О. Потебня, М. Сумцов, Д. Багалій, І. Франко, який всебічно й ґрунтовно проаналізував життєвий і творчий шлях письменника, показав його велику роль у розвитку української літератури та театру.

М. Старицький не припиняв літературної творчості і будучи тяжко хворим. За кілька днів до смерті він написав поезію «Двері, двері замкніть...», в якій засудив імперіалістичні війни.

Помер М. Старицький 27 (14 за ст. ст.) квітня 1904 року в Києві. Поховали його на Байковому кладовищі.

Над могилою було виголошено кілька промов, у яких ішлося про великі заслуги М. Старицького перед українською літературою та мистецтвом. М. В. Лисенко у схвильованому короткому слові сказав: «Дорогий брате і друже Михайле! Важко мені стояти над твоєю домовиною і бачити, що ми зараз навіки розлучаємося з тобою. Але знаю, хоч ти тілом вмер, так заслуги твої немирущі. Те діло, якому ти чесно служив, росте, і ти немало втішився б, коли б побачив, як несла тебе на своїх раменах отся вся молодь, що віддала шану твоїм думкам і твоїй праці і що понесе і в життя віру в те діло, якому служив і віддав сили й ти, брате Михайле»¹.

¹ «Киевская старина», 1904, кн. 5, стор. 70.

Поетична творчість

Як письменник М. Старицький формувався під впливом навколишньої дійсності. Неабияку роль відіграли і прогресивні традиції української та російської літератур, особливо творчість Т. Шевченка, діяльність М. Чернишевського, М. Добролюбова й інших революційних демократів, статті яких М. Старицький читав у журналі «Современник».

Разом з тим М. Старицький був зв'язаний і з ліберальним рухом на Україні, з діяльністю Київської «громади» та журналом «Основа», що, зрозуміло, не могло не позначитися на його суспільно-політичних поглядах. Він захоплювався деякими ліберальними ілюзіями, особливо ідеєю мирного подолання соціальних протиріч у класовому суспільстві, вважав інтелігенцію основною силою визвольного руху тощо.

Інакше кажучи, М. Старицький іноді хитався між демократизмом і лібералізмом, але демократизм у нього завжди брав гору при вирішенні як соціальних, так і національних проблем, які висувало життя. Письменник засуджував прояви буржуазного націоналізму, захищав споконвічну дружбу братніх російського та українського народів.

Літературну творчість М. Старицький почав у середині першого пореформеного десятиліття. І. Франко, характеризуючи тогочасний літературний процес на Україні, підкреслював, що то був час «страшного і

фатального затишку та застою, млявості в публічній і літературній житті, продукуванням не для друку, а для власного бюрка, загальним занепадом, а в найліпшому разі збиранням сирих етнографічних матеріалів»¹.

Таке становище в українській літературі тих років було зумовлене рядом причин, зокрема реакційною політикою царського уряду, поширенням лібералізму в суспільно-політичному русі, а також безідейністю, національною обмеженістю та епігонським наслідуванням Т. Шевченка багатьма українськими письменниками, куди штовхала їх ліберальна критика.

Ще до появи творів М. Старицького точилася на Україні гостра літературно-теоретична боротьба. Т. Шевченко, як і російська демократична критика, ставлячи високі вимоги до української літератури, спрямовував її розвиток по шляху критичного реалізму, ідейності та народності. Противник шовінізму, національної обмеженості, він кликав українських письменників до братерського єднання з великим російським народом та його прогресивною літературою.

Проти Шевченка виступив П. Куліш, який відкидав критичний реалізм у літературі, заперечував прогресивну роль російської демократичної літератури в розвитку українського літературного процесу і, пропагуючи

«етнографічний реалізм» та націоналістичну тенденційність, вимагав від українських письменників затушовування класових суперечностей всередині своєї нації.

Жорстокі репресії царського уряду проти революційних демократів сприяли поширенню в 60-х роках літературно-критичних настанов П. Куліша. Після припинення виходу журналу «Основа» вони пропагувалися на сторінках галицької періодичної преси, зокрема в журналах «Вечерниці», «Мета» і «Правда». Поряд з цим ліберальна критика на Україні стала на шлях заперечення всебічного розвитку української літератури. Наприклад, у 1871 р. М. Костомаров виступив із статтею «Малорусская литература», де доводив, що українська література необхідна лише «для хатнього вжитку».

Інакше кажучи, українська ліберальна критика штовхала письменників на вузьку стежку етнографізму та побутовізму. Але ця стежка не могла задовольнити всіх учасників літературного процесу. Життя вимагало від них відновлення традицій Шевченка. Саме тому у 70-х роках XIX ст. виникла на Україні літературна дискусія, в центрі уваги якої стояло питання стану і шляхів дальшого розвитку української літератури.

Початок дискусії поклав М. Драгоманов, виступивши з статтею «Література російська, великоруська, українська і галицька», в якій піддавав критиці прояви національної обмеженості у творчості українських письменників того часу та закликав їх до орієнтації на російську прогресивну літературу. Погляди

¹ І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. 17. К. Держлітвидав України, 1955, стор. 309.

М. Драгоманова підтримав І. Білик у циклі статей «Перегляд літературних новин». Проти настанов Драгоманова і Білика виступили В. Барвінський, О. Кониський, а також редакція журналу «Правда», опублікувавши з своїми корективами статтю І. Нечуя-Левицького «Сьогочасне літературне прямування». Вони намагалися заперечити благотворний вплив російської демократичної літератури на розвиток літератури українського народу, заявляючи, що російська література не може бути корисною для українців, бо вона поширює революційні ідеї, які нібито не властиві українському народові.

Необхідно було негайно виступити проти буржуазно-націоналістичних тверджень, але зробити це неспроможний був ні М. Драгоманов, ні І. Білик, бо проти національної обмеженості в українській літературі вони виступали загалом з ліберальних позицій. Завдати удару буржуазно-націоналістичній критиці в той час міг тільки революційний демократ І. Франко, який і виступив із статтю «Література, її завдання і найважливіші ціхи». У цій статті великий Каменяр закликав українських письменників рішуче порвати з національною обмеженістю в своїй творчості, з ворожим ставленням до революційної Росії та її прогресивної літератури і, взявшись за ґрунтовне вивчення творчості російських письменників, іти разом з ними в боротьбі за здійснення демократичних ідеалів.

Літературно-теоретична дискусія 70-х рр. минулого століття на Україні, перемога в ній

настанов І. Франка, як продовжувача традицій Т. Шевченка, показали велике позитивне значення російської демократичної літератури для розвитку літературного процесу на Україні. Під час дискусії українські прогресивні письменники почали глибше вивчати творчість класиків російської літератури та ширше популяризувати їх твори на Україні. Першим у лавах цих письменників був М. Старицький.

Поетичну творчість М. Старицький розпочав перекладами та переспівами російських і зарубіжних поетів. Він перекладав твори Жуковського, Крилова, Пушкіна, Лермонтова, Некрасова, Міцкевича, Байрона, Гете, Гейне та інших поетів. Його переклади були значним кроком уперед у порівнянні з перекладами його попередників. Поет прагнув дотримуватися оригіналу, зберегти його своєрідність, точно відтворити не тільки зміст, але й форму. З цього приводу він писав: «В усіх перекладах, за які я брався, моїм головним завданням було передати всі тонкощі первотвору тими ж самими барвами: я уникав обминати трудне місце, або переказувати його власними словами, або іноді зовсім випустити. Ні, мені хотілось виробити саму мову до повного комплекту фарб на палітрі».

Перекладам М. Старицький надавав великого значення. Вони мали розширити можливості української мови, піднести її культуру, збагатити лексично і вивести українську поезію на широкий шлях розвитку. В умовах, коли царський уряд посилив

переслідування української культури, коли одразу по смерті Шевченка з'явилася ціла злива епігонської поезії, його перекладацька діяльність відіграла велику позитивну роль.

У перекладах М. Старицький досяг загальом високої майстерності, але, зрозуміло, не відразу. На початку перекладацької діяльності він ще віддає данину своїм попередникам. Поет іноді відходить від оригіналу й не перекладає, а переспівує. Прикладом цього може бути переклад вірша О. Пушкіна «Зимовий вечір». Широко відомі рядки

Спой мне песню, как синица
Тихо за морем жила;
Спой мне песню, как девица
За водой поутру шла.

М. Старицький не перекладає, а скоріше переробляє, змінює їх колорит, подає зовсім інший, побутовий фон:

Заспівай мені про волю,
Що вже мохом поросла;
Що тепер, немов дитина,
В сповиточку спать лягла.

Подібне знаходимо і в перекладі поезії М. Лермонтова «Родина», яку М. Старицький назвав «Родовище». Тут «кочуючий обоз» перетворено в «ночівлю чумака», а «резными ставнями окно» — в «помережане й мальоване вікно» і т. д. Рядки

Смотреть до полночи готов
На пляску с топаньем и свистом
Под говор пьяных мужичков.

перекладені так:

Я б цілу ніч дивився залюбки,
Як поплавом танок ведуть дівчата,
Як гопака саджають парубки.

Сонет А. Міцкевича «Do Niemna» в перекладі М. Старицького стає романсовою поезією з чотирма чотирирядковими строфами, названою «До Сули», де образ Лаури перетворений на образ Марусі. Часто М. Старицький змінював ритміку, строфіку і синтаксичні особливості тих творів, які перекладав.

В пізніших перекладах М. Старицький досяг великої майстерності. Для перекладів він добирав переважно твори, сповнені громадськими мотивами. З Пушкіна, наприклад, український поет перекладає такі вірші, як «В'язень», «Село», «Надгробник» («Пам'ятник»), «Чи я по торжищах гуляю...» («Брожу ли я вдоль улиц шумных...»), «Елегія» та інші.

Перекладаючи поезії Пушкіна, М. Старицький намагався найточніше відтворити оригінал, зберегти російський національний колорит. Саме тому окремі його поезії він перекладав кілька разів. Так було з віршем «Зимовий вечір», який після першого опублікування у 1868 році зазнав ґрунтовної доробки і 1883 року з'явився в новому варіанті, де відчувається краса лірики геніального російського поета:

Буря млою небо криє,
Хуртовиною зриває;
То, як звір, вона завие,
То застогне, мов сова.

Подібною досконалістю М. Старицький досяг

також у перекладі вірша Пушкіна «В'язень». Ось остання його строфа:

Ми вільні птахи; гей, час і пора!
Туди, де з-за хмари біліє гора,
Туди, де синіють за млою моря,
Туди, де гуляєм лиш буйний... та я!..

Багато уваги приділяв М. Старицький перекладам з М. Лермонтова. Він перекладав його ліричні вірші «Парус», «Пророк», «Сусіда», «І нудно, і сумно, й нема де поради шукать...», «Янгол», «Ой виходжу сам я на дорогу...», «Тамара», поеми «Демон», «Пісня про царя Івана Васильовича, молодого опричника та одважного крамаренка Калашникова» й інші твори.

У деяких перекладах М. Старицький дещо відходить від національного колориту оригіналу. Так, наприклад, у «Пісні про купця Калашникова» купець Калашников стає «крамаренком Калашником», гусярі — «кобзарями», боярин — «вельможним паном» боярський рід — «шляхетським родом», падає — «паніматкою» тощо. Але загалом перекладач обережно ставився як до змісту, так і до форми поезій Лермонтова. Він вдало відтворив індивідуальні риси стилю російського поета. Свідченням цього може бути переклад останньої строфи вірша «Парус»

Під ним блакить ясніша неба,
Над ним проміння злотом б'є;
Йому ж, свавольцю, бурі треба,—
Неначе в бурі спокій є!

Переклади з Лермонтова були яскравою сторінкою в творчості М. Старицького. Вели

ку увагу приділив він також перекладам творів М. Некрасова. Український поет переклав понад двадцять його ліричних поезій, серед яких такі широко відомі вірші, як «Сіячам», «Поету», «Музі», «Друзям», «Пророк», «Моральний чоловік», «Мати», «Що не рік, то й зменшуються сили...», «Чи їду зимою...», «Думи при вельможному ганку», а також поеми «Мороз» та «Марина, солдатська мати».

До Некрасова поет ставився завжди з великою любов'ю. Він охоче популяризував його твори на Україні. Друкуючи свої перші переклади з Некрасова на сторінках львівського журналу «Правда» в 1874 році, М. Старицький додає до них невелику замітку про російського поета, де говорить: «Некрасов належить до гурту лірико-драматичних поетів великоруських; його муза — муза помсти і туги — опанувала була всю молодість от 1850 до 1863 р., випестила ціле покоління північних народівців; для того й має він, як поет, велику вагу»¹.

Поезії Некрасова М. Старицький перекладав дуже старанно, зберігаючи оригінальні риси його стилю. Прикладом цього може бути переклад поезії «Размышления у парадного подъезда». Ось уривок:

Глянь на Волгу! Чи чуєш ти, рветься
Який стогін з тієї ріки?
Отой стогін в нас піснею зветься:
То ідуть на гужах бурлаки!
Волго, Волго! У повідь весною

¹ М. Старицький. Твори у восьми томах, т. 8. К., «Дніпро», 1965, стор. 353.

Ти не так потопляєш поля,
Як тією людською сльозою
Напилася вже наша земля!
Де народ, там і плач... Ох, сердешний!
Що ж твій стогін вістить безконешний?

Крім творів Пушкіна, Лермонтова та Некрасова, М. Старицький перекладав ще ліричні вірші В. Жуковського, М. Огарьова, С. Надсона та інших російських поетів, а також велику кількість байок І. Крилова.

Переклади байок Крилова користувалися в українського читача особливо великою популярністю. За життя М. Старицького вони перевидавалися кілька разів. В останньому українському виданні байок Крилова, здійсненому за редакцією П. Тичини та М. Терещенка, серед перекладів радянських поетів вміщені байки «Брехун», «Кіт і Кухар», «Старий і троє молодих», «Паперовий змії» та «Лев і Вовк», перекладені М. Старицьким. Це свідчить про високий рівень його перекладацької майстерності.

Великий інтерес виявляв М. Старицький також до літератур та усної народної творчості інших слов'янських народів.

Поет добре знав польську мову і літературу. Твори польських класиків він читав у оригіналі. Особливо його приваблювала творчість А. Міцкевича, В. Сирокомлі (Л. Кондратовича) і Ю. Словацького. Деякі твори цих письменників М. Старицький перекладав українською мовою. З Міцкевича він переклав баладу «Чати» та вірші «Сон», «Мазуняtko», «Спомин» і «До Сули» («Do Niemna»), з Сирокомлі — «Поштар», «Селянка»,

«Лялька» та інші сюжетні поезії, а з Словацького — вірш «Поїзд».

Цікавою сторінкою перекладацької діяльності М. Старицького була його тривала праця над усною поетичною творчістю сербського народу. Він мав намір видати в українському перекладі кілька випусків фольклорних пам'яток братнього південнослов'янського народу, але в той час побачив світ лише збірник «Сербські народні думи і пісні». До нього ввійшли кращі епічні твори про Косівську битву, про Марка Королевича, Лютицю Богданко та інших легендарних сербських героїв, про героїчні вчинки гайдуків, які вели безстрашну боротьбу проти іноземних поневолювачів, за свою свободу і незалежність.

Книга «Сербські народні думи і пісні» з'явилася в час пожвавлення національно-визвольної боротьби південних слов'ян, в тому числі й сербів, проти турецького гніту. Даним виданням М. Старицький не тільки відгукувався на цю боротьбу, але й закликав прогресивні кола російського суспільства допомагати всіма можливими засобами і сам зробив посильний внесок. На обкладинці збірника поет зазначив, що весь прибуток від нього буде переданий «на користь братів-слов'ян».

Переклади сербських епічних пісень М. Старицького — помітне явище в тогочасному культурно-громадському житті українського народу. Вони дістали високу оцінку не тільки на Україні, в Росії, але й у Сербії. Так, наприклад, І. Франко в розгорнутій статті

«Сербські народні думи і пісні», опублікованій на сторінках журналу «Друг», назвавши рецензоване видання «цінною книжкою», відзначив, що воно є першою вдаюю спробою «присвоєння нашої мови скарбів сербської поезії народної в цілім її об'ємі».

Слід сказати, що М. Старицькому вдалося відтворити в своїх перекладах добірною народною мовою не тільки героїчний громадський зміст, але й характерні стильові особливості сербської епічної поезії. Саме тому ці переклади живуть і в наші дні. Вони й сьогодні є зразком високохудожнього перекладу. Яскравим свідченням цього може бути збірник «Сербська народна поезія», який вийшов 1955 року за редакцією М. Рильського та Л. Первомайського. В ньому вміщені переклади як дореволюційних, так і радянських українських письменників. Перекладів М. Старицького подано тут найбільше.

Значну увагу приділяв М. Старицький перекладам творів письменників західноєвропейських літератур: з німецької — Гете і Гейне, з французької — Гюго, з англійської — Шекспіра і Байрона.

Кращі твори Гете, особливо такі його ліричні шедеври, як «Вільшаний король», «Корінфська наречена», «Мінйони» та інші, стали всесвітньовідомими ще в середині минулого століття. Російський читач довідався про них з класичних перекладів своїх поетів, зокрема Лермонтова, який дав вільний переклад вірша Гете «Гірські вершини».

На Україні вірш великого німецького

письменника «Гірські вершини» переклав М. Старицький. Ось перша строфа:

Темна ніч вершини
Сном оповила,
По німій долині
Лягла морем мла.

Український поет виявив тут високу перекладацьку майстерність. Він вдало відтворив ритмічно-стилістичні особливості першотвору, зберігши його синтаксичні конструкції, ритмічні паузи, а також словесні анафори:

Не курить по шляху,
Не тремтять листи.

Перекладач уміло використав і звукові повтори: *н, м, л*, які краще відтворюють евфонію поетичного тексту оригіналу. Наприклад:

По німій долині
Лягла морем мла.

З Гейне М. Старицький переклав кілька ліричних мініатюр, а саме: «Скоро хвилиною прилине...», «Щоку до моєї щоки поривання...», «Мені снились сльози й палкі поривання...», «Сосна», «Снилась мені дівчинонька...», «В вечір хороший, ясний...» і «Брати мої рідні!». З Гюго — романтичну поезію «Барва на морі». Опублікував український поет також переклад трагедії Шекспіра «Гамлет» та віршів Байрона «Бувай здоров!» і «Лиши мене!».

Серед перекладів центральне місце, звичайно, займає «Гамлет» Шекспіра. Зрозуміло,

цей переклад не відповідав сучасним вимогам, які ставляться до художніх перекладів, але у свій час він був визначною подією в літературному житті. Українська прогресивна громадськість зустріла його появу цілком прихильно. Так, І. Франко у статті «Гамлет» Шекспіра, розглянувши даний переклад, прийшов до такого висновку: «Взагалі треба сказати, що д. Старицький поведився з англійським текстом занадто вільно. Та проте треба признати, що його переклад читається гладко і виявляє працю неабиякого майстра української мови»¹.

Консервативна та ліберально-буржуазна преса переклад трагедії «Гамлет» зустріла брутальною критикою. Газета «Киевлянин», наприклад, виступила з статтю «Принц Гамлет в постолі», в якій, заявивши, що монолог Гамлета починається нібито словами «Бути чи не бути, ось завіска», яких у перекладі нема, не тільки глумилася з праці М. Старицького, але й робила спробу висміяти та заперечити саму ідею перекладів класиків світової літератури українською мовою.

До перекладацької діяльності М. Старицький підходив як до важливої справи. Ясна річ, що його переклади не завжди були вдалим. Та це, власне, розумів і сам поет. Свідченням цього може бути його передмова до перекладу «Гамлета» Шекспіра: «Если перевод мой выйдет и не вполне удачен, то

пусть «выбачать» мне дорогие мои земляки, пусть помнят о необычайной трудности передачи художественных, точно отделанных оригиналов на наш хотя и богатый, но *крайне мало разработанный литературный язык*. Я буду счастлив, если найду товарищей, желающих работать в одном со мною направлении, и если даже мои ошибки послужат им в пользу, — так сказать, отрицательным примером, — я буду тем не менее счастлив»¹.

Отже, як бачимо, М. Старицький самокритично підходив до своїх перекладів з класиків світової літератури. Все ж вони були далеко кращими за ті спроби, які появилися в українській літературі до нього. Саме тому, всупереч консервативній та ліберально-буржуазній критиці, їх в цілому позитивно оцінив І. Франко, назвавши М. Старицького талановитим перекладачем.

Перекладацька діяльність багато дала для оригінальної поетичної творчості М. Старицького, органічно зливалася з нею. Вона сприяла формуванню демократичного світогляду поета, розширювала тематику його творів, збагачувала поетичний словник, сприяла утвердженню на позиціях критичного реалізму.

Поетична творчість М. Старицького була продовженням традицій Т. Шевченка. Своїми оригінальними поезіями він виступив проти застою в українській поезії першого пореформеного десятиліття, проти віршування

¹ І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. 18. К., Держлітвидав України, 1955, стор. 320.

¹ Старицький. Твори у восьми томах, т. 8. К., «Дніпро», 1965, стор. 357.

епігонів, які дивилися на життя «очима співучого селянина», для яких, говорить І. Франко, було правилом «починати поезію від зір, вітру, сонця, хмар або соловейка і потім більше-менше ех авгурто¹ перескакувати на індивідуальне поетове «горе» або «щастя»; коли там усі людські відносини і вся природа мусили бути стилізовані, позбавлені реальних прикмет і деталей, більше-менше в такім самім розмірі, як у орнаментах народних вишивок являються стилізовані квіти та листки...»²

У кращих оригінальних віршах М. Старицький виступив як поет-громадянин, який правдиво відтворив чимало важливих сторін життя суспільства, головним чином 70—80-х років XIX ст., коли на українських землях швидкими темпами розвивався капіталізм та інтенсивно проходив процес класової диференціації села. Цей процес привернув до себе увагу українських письменників, зокрема І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Франка, І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, І. Манжури та інших учасників літературного процесу, що на сторінках своїх творів прагнули всебічно відтворити ті зміни, які відбувалися у містах і селах України.

Особливе значення для М. Старицького мала російська демократична поезія. Мотиви багатьох віршів українського поета свідчать про те, що він послідовно прагнув розшири-

ти можливості сучасної йому української поезії шляхом освоєння досягнень російських демократичних поетів, зокрема М. Некрасова. Маючи саме це на увазі, І. Франко відзначав, що «коли шукати відгуків у перших поезіях Старицького, то більше там відгуків Некрасова, ніж кого іншого»¹. Цим підкреслюється співзвучність поезії М. Старицького з музою «помсти і смутку» М. Некрасова.

Як поет М. Старицький насамперед лірик, причому — лірик більше соціальних, громадських мотивів, ніж особистих, інтимних. Його ліричні твори мають агітаційний, закличний характер, у них поет ставить і в міру своїх можливостей розв'язує актуальні проблеми життя, закликаючи прогресивну українську інтелігенцію не тільки словом, але й щоденною працею вірно служити своєму народові. На цій особливості поезій М. Старицького робить наголос І. Франко, говорячи, що «тут російський інтелігент пробує українською мовою, в поетичній формі говорити до інтелігентів про справи, близькі тим інтелігентам, про те, що всіх мучило і всіх боліло, говорити ясно, без афектації, без конвенціональної маски «мужицького поета»².

Поетична творчість М. Старицького сповнена пристрасним бажанням служити народові. Обстоюючи реалізм, він виступав проти так званого «чистого мистецтва», проти тих поетів, які цуралися народу і служили своєю творчістю інтересам панівних верств суспіль-

¹ Відразу, зненацька, без підготовки (лат.).

² І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. 17. К., Держлітвидав України, 1955, стор. 311.

¹ І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. 17. К., Держлітвидав України, 1955, стор. 314.

² Там же.

ства. Головним естетичним кодексом для нього була вірність життєвій правді. На поета М. Старицький дивився як на громадського діяча, що в боротьбі за кращу долю трудящих стоїть завжди у перших лавах. Поет — це не тільки сіяч добра й справедливості, але й борець проти всілякого гніту та насильства над людиною. Ця думка проходить червоною ниткою через такі його поезії, як «Поету» («Як ніч, насовується туча...»), «Хай тепера рида в мене кобза сумна...», «Ой знущались з мого слова...» і «На спомин Т. Г. Шевченка».

Вірш «Поету» є своєрідною поетичною декларацією. В ньому, ніби перекликаючись з крилатими поетичними рядками М. Некрасова «Поэтом можешь ты не быть, но гражданином быть обязан», М. Старицький заявляє, що коли навколо «лемент, гвалт і муки», поет не має права «піти в свою господу» і співати про «кохання й рай»:

Не про кохання, не про рай,
Співаче, голосно співай!..
Не бійся вражої наруги:
З святим вогнем іди туди,
Де панування скрути, туги
Та віковичної біди...
Співай, ридай і будь готовий
Замість лаврового — терновий
Вінець узяти на чоло.

Таке розуміння ролі й значення поета в громадському житті свідчить про те, що М. Старицький був близьким до основних естетичних настанов революційно-демократичної критики. В роки розгулу реакції та

цензурних утисків іти цим шляхом було надто важко. Це зумовлювало появу сумних настроїв у деяких віршах, зокрема в таких, як «Непевність», «Темрява», «Сиділи ми, каганчик миготів», «Згасло світло, темрява на дворі», «І знов нудьга» та інших. Загалом же його поезія оптимістична, сповнена вірою в перемогу українського народу в боротьбі як проти соціального, так і національного гніту. Саме це й дало підставу І. Франкові, оглядаючи творчість М. Старицького, заявити: «Можна сміливо сказати, що в ту пору на Україні не було поета, що міг би був здобутися на таке сильне та енергійне слово і не взяти в нім ані жодної фальшивої ноти»¹.

Мотиви оригінальних поезій М. Старицького різноманітні. Основними з них є: уславлення любові до рідного краю, зображення тяжких умов життя та праці трудящої людини, заклик до боротьби за соціальну справедливість, оспівування єдності слов'янських народів та відтворення краси природи й інтимних почуттів людини.

Патріотизм М. Старицького глибоко демократичний за своєю суттю. Мотив патріотизму в його поезіях провідний. Любов до України в поета нерозривно пов'язана з любов'ю до знедоленого народу, з прагненням поліпшити умови його життя.

Свої патріотичні почуття М. Старицький виявляє у таких поетичних творах, як «До

¹ І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. 17. К., Держлітвидав України, 1955, стор. 327.

⁴ М. Комішанченко

України», «Нива», «До молоді», «Бажання», «Остання ніч» та інших ліричних віршах, які перейняті вболіванням поета за долю трудящих. У згаданих поезіях він раз у раз підкреслює, що любить свою батьківщину, любить її убогий, працьовитий і волелюбний народ. Так, у вірші «До України» письменник говорить:

Як я люблю безрадісно тебе,
Народе мій, убожеством прибитий,
Знедолений і темністю сповитий,
Що вже забув і поважать себе,
Потративши свої колишні сили...
Як я люблю твої сумні могили,
Україно! Як я люблю тебе!

Мотиви любові до рідного краю у поезіях М. Старицького міцно переплетені з показом нужденного життя народу. Поет правдиво змальовує соціальні контрасти в тогочасному суспільстві. Тут він досягає особливої художньої виразності та яскравості. Його поезії «Швачка», «Місто спить», «Край комінка», «Сумно і тьмяно», «Чертог сіяв...», «Учта» та інші зображують картини народного горя, мук і страждання. Автор, з одного боку, показує сите й розпусне життя буржуазії, з другого — убоге й безпросвітне існування широких кіл трудящих мас.

З щирою теплотою і співчуттям говорить М. Старицький про тяжку долю жінки-трудівниці і дітей-сиріт в буржуазному суспільстві. Їхні образи овіяні глибоким та щирим співчуттям поета-громадянина. Наприклад, у вірші «Чертог сіяв...» письменник змальовує сумну історію матері-артистки, яка, за-

лишивши вдома тяжко хвору дитину, змушена зі сцени веселити глядачів, щоб заробити якусь «копійчину» на прожиття. В поезії «Місто спить» поет розповідає про безталанних дівчат-повій, що пізно вночі темними вулицями міста госпішають до «пристановища». А у вірші «Край комінка» М. Старицький подає реалістичний малюнок неймовірних злиднів у сім'ї матері-вдови.

Виразний образ «тяжкою працею змороженої» жінки знаходимо також у поезії «Швачка». Тут поет скупі, але переконливо розповідає про сумну долю швачки, яка холодними зимовими днями й ночами сидить над панським шитвом, щоб заробити на шматок хліба. Ось її портрет:

Глухий кашель серед ночі,
Вітру стогін під вікном...
І червоні завжди очі,
Не спочити й разу сном.
Спина зігнута в роботі,
На спині брудний платок...
Не смачний, мабуть, голоті
Загорьований шматок!

Реалістично відтворюючи соціальні контрасти в тогочасному суспільстві, М. Старицький добирає у згаданих поезіях відповідні виразні образи. Так, панство — це «мир трухлявий», «загребуший», «смітник заласних поганців», «мла густа», «непотребство біде», і т. п. Трудящі — це «скорботний люд», у якого «хати подерті», де панує «неволя й мла», «скрута і туга», «голод-пан», «загорьований шматок» тощо.

Життя і працю трудящих М. Старицький показує з точки зору демократично настроєного інтелігента-гуманіста, якого соціальна нерівність не тільки хвилює, а й виводить з рівноваги. Шукаючи виходу із того страшного становища, в якому перебував народ, поет іноді відчуває свою безпорадність. Йому здається, що й на нього падає частина вини за страждання трудящих, і він ладен картати себе:

Та як же й в пельку мені піде
Цей ласий, вкрадений шматок?

(«Учта»)

Але це не домінуючий настрій поета. До самоаналізу він вдається для того, щоб підсилити показ класових протиріч.

Поезія М. Старицького, як уже говорилося, була не тільки музою смутку, але й помсти, боротьби. Саме тому він присвячує чимало поезій оспівуванню боротьби з російським самодержавством. У віршах «Занадто вже!», «Остання ніч», «Борцю», «Дочка Ісфая», «До молоді» та інших він звертається до народу з закликом виступити на захист волі, висловлюючи впевненість, що вона таки настане. У цих поезіях створено героїчні образи борців проти царизму. Вони мужні, морально чисті, віддані своїм ідеалам люди, готові боротися за щастя знедолених до загибину. Так, молода революціонерка Ісфая йде на страту з високо піднесеною головою, вірячи,

Що одужа народ, не знесе більш ярма
І розправить натружені груди,

Що на рідній землі розійдеться пільма,
Правди сонце засяє повсюди.

(«Дочка Ісфая»)

В останнє десятиріччя свого життя М. Старицький у поезіях «І гвалт, і кров...», «Зустріч», «Добраніч!» радісно привітав наростання визвольного руху в країні перед буржуазно-демократичною революцією 1905 року. У вірші «Борвій», який перекликається з «Піснею про Буревісника» Максима Горького, український поет говорить, що вже піднімається революційна буря, і висловлює впевненість, що вона змете соціальний і національний гніт, визволить поневолені народи Російської імперії. Закликаючи трудящих не боятися цієї бурі, революційного вибуху, він зазначає:

Після борвію гляне сонечко
І огріє всіх рівним променем,
Вороги життя згинуть пропадом,
А повітря скрізь оздоровшає:
Після борвію легше дихати,—
Із заліз думки вириваються,
Серце в груди б'є якось сміливо,
І скриляється знов надіянка,
Що й окривдженим правда станеться!

М. Старицький — письменник-реаліст з відчутним романтичним нахилом. Чимало його творів мають виразне романтичне забарвлення. Такими, зокрема, є згадувані нами поезії, сповнені пафосом боротьби проти царизму. У них відчутна романтична піднесеність народницької революційної поезії, якою захоплювався український поет. Ця поезія, певне, навіяла образи-символи (наприклад, «грізні

хмари», «сліпий люд» «правда-мати», «сонце правди», «ворог навісний», «лихі владарі», «терновий вінець», «воля у вінку рясним», «страдники-батьки», «храм святих надій» тощо), які часто зустрічаються у віршах М. Старицького.

Белике зацікавлення виявляв поет до національно-визвольної боротьби слов'янських народів. Продовжуючи традиції Т. Шевченка, який палко бажав, «щоб усі слов'яни стали добрими братами», він засуджував панславізм, що був зброєю російського царизму в боротьбі проти революційного руху, і пропагував ідею єдності слов'янських народів на демократичній основі. Цьому письменник присвятив ряд поетичних творів, зокрема вірш «Поклик до братів-слов'ян», який свого часу друкувався під назвою «До слов'ян».

У поезії «Поклик до братів-слов'ян», славлячи споконвічну дружбу і єдність українського і російського народів-братів, М. Старицький виступає співцем єднання всіх слов'ян. Говорячи про те, що слов'яни ніколи не прагнули захопити чужі землі, що вони протягом всієї своєї історії змушені були постійно відстоювати свою незалежність, поет звертається до слов'янських народів із закликом жити в мирі й дружбі:

До згоди ж, до гурту, до купи, слов'яни,
Забудьмо старезні чвари!
Вгамуймо, братове, розладдя погане:
Встають-бо на заході хмари!..

Подаймо ж ми руки на вічне кохання
І крикнім на бенкеті згоди:

«Ми пілому світу бажаєм братання,
Поради, освіти й свободи!»

Інтерес до слов'янського питання у М. Старицького зріс ще більше в другій половині 70-х років XIX ст., коли проти турецького поневолення повстали болгари і серби. Поет, як і тогочасні прогресивні кола Росії, позитивно оцінював визвольний рух південних слов'ян за його революційне спрямування. Цей рух захоплював демократичну молодь, з середовища якої на Балкани пішло чимало добровольців. Серед добровольців, як відомо, був і український поет І. Манжура, що за хоробрість та відвагу одержав сербську медаль. В ті роки М. Старицький пише полум'яні вірші «На прю», «До броні», «До Дунаю», «Слов'янська доля», «Смерть слов'янина» та інші, де основним мотивом звучить заклик до єдності слов'ян у боротьбі: «До броні, слов'яни, до броні!»

У поетичному доробку письменника знаходимо також перлини пейзажної та інтимної лірики.

М. Старицький був закоханий у чарівну природу України і талановито оспівав її у ліричних віршах «На морі», «Вечір», «Весна», «Зорі, зорі, ясні очі...», «Парно, душно, як ніколи...» та інших. Але суто пейзажних поетичних творів, так званої «чистої» пейзажної лірики, у нього, власне, нема. Міжзачиняючись красою вітчизни, він завжди розлуковує і над долею свого народу, над його минулим і сучасним. Так, у поезії «Бажаннє», подавши кілька картин розкішної природи рідного краю, поет говорить, що на

Україні не знайдеш такого куточка, де б не було «змученого брата»,

Де б не драли на податки
Сорочок і шкури,
Де б здалеку не пишались
Скрізь тюремні мурі!

Серед інтимної лірики М. Старицького є вірші про кохання («Виклик», «Не сумуй, моя зірко кохана...», «Ох, і де ти, зіронько...», «Сльоза», «На озері», «Монологи про кохання» тощо) та ліричні мініатюри («Чом не весел, мій собою...», «Як з тобою ми спізнались...», «У пишному салоні...» та інші). Окремі з них, як, наприклад, «Виклик» («Ніч яка, господи, місячна, зоряна...») і «Туман хвилями лягає...» стали народними піснями. Музику до них написав М. Лисенко.

Загалом поетична творчість М. Старицького була дальшим кроком у розвитку української поезії пошевченківської доби. Поет наполегливо працював над віршами і, природно, в кращих творах досяг високого рівня художньої майстерності. Аналізуючи вірші М. Старицького, І. Франко зазначав: «Розглядаючи його ліричні поезії з чисто артистичного погляду, ми мусимо признати авторіві немалий, хоч, розуміється, й не першорядний талант. Є щось форсоване, роблене в його версифікації; пафос у нього не все щирий, вірші, хоч старанно змайстровані, пливають важко; такої легкості й грації, якою визначаються твори першорядних ліриків у нього нема... — се так. Та проте ніхто не відмовить поезії Старицького ані серйозності

її змісту, ані артизму в виконанню, ані глибокого почуття громадських потреб та хиб»¹.

М. Старицький був вимогливим письменником, який ревно дбав про збагачення своєї мови, про силу і виразність художнього слова. «Я загорівся душею і думкою послужити рідному слову, — писав він в одному з листів до І. Франка, — огранувати його, окрилити його красою і дужістю, щоб воно стало здатним висловити найтоншу культурну освічену річ, виспівати найтонші краси високих поезій... Це бажання, цей напрямок керували мною ціле життя, і я не зрадив їх до могили, бо вірую, що тоді тільки ушанує свою мову народ, коли вона стане орудком культури і науки, коли на їй понесе народу інтелігентний гурт і визволення од економічного рабства, і поліпшення долі»².

З цією метою М. Старицький сміливо стає на шлях створення нових слів. У його віршах вперше з'являються такі слова, як «мрія», «чарівний», «зрадливий», «бойовище», «спочин», «дурманити», «страдниця», «нетребство», «безмовний», «бруднити», «хіть» тощо. Новостворені слова буржуазно-ліберальним літературознавцям здавалися штучними, тому вони звинувачували поета в «ковальстві слів», у відході від народної основи поетичної мови.

Подібні звинувачення були безпідставними. Для М. Старицького неологізми не були

¹ І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. 17. К., Держлітвидав України, 1955, стор. 329.

² М. Старицький. Твори у восьми томах. т. 8. К., «Дніпро», 1965, стор. 636—637.

самоціллю. Вони з'являлися у мові його творів лише тоді, коли виникала потреба в них. Зрозуміло, далеко не всі новотвори поета стали надбанням української літературної мови. У нього є чимало штучних неологізмів типу «маєво» (обріи), «заласся» (насолота), «колоть» (бунт), «борвій» (буревій) тощо. Та загалом лексичне новаторство М. Старицького мало прогресивне значення в розвитку української літературної мови.

Поезія М. Старицького відіграла помітну роль в історії української літератури другої половини минулого століття. Він, за висловом І. Франка, «виводив нашу поезію на широкий шлях творчості», підготував ґрунт для появи таких поетів, як Б. Грінченко, В. Самійленко, А. Кримський та Леся Українка.

Драматургія

Як драматург М. Старицький зростав на прогресивних традиціях української, російської та зарубіжної драматургії. Особливо велике значення в цьому для нього мала драматична спадщина І. Котляревського і Т. Шевченка, М. Гоголя і О. Островського, В. Шекспіра і Ф. Шіллера. Найулюбленішими його драматургами, вчителями були класики російської літератури Гоголь та Островський. За свідченням М. Старицького, вони стали

для нього своєрідною школою драматургічної майстерності.

Велике значення для письменника мали також дружні взаємини з І. Карпенком-Карим, М. Кропивницьким та іншими корифеями української сцени — М. Заньковецькою, М. Садовським і П. Саксаганським. Все це сприяло формуванню М. Старицького як драматурга та організатора українського народного театру, спрямовувало його на шлях реалізму.

Драматургічну творчість М. Старицький почав з лібретто «Гаркуша» (1864) за однойменною п'єсою О. Стороженка, а закінчив незавершеною оригінальною історичною драмою «Владислав IV» (1904). Найбільше п'єс драматург написав у той час, коли був безпосередньо зв'язаний з українським театром.

Драматургічна спадщина М. Старицького велика. Нам відомі двадцять п'ять закінчених п'єс: один переклад («Гамлет» В. Шекспіра), одинадцять інсценізацій та переробок малосценічних творів різних авторів і тринадцять оригінальних п'єс.

До літературно-сценічних переробок М. Старицького належать п'єси «Чорноморці», «За двома зайцями» і «Крути, та не перекручай». Перша — опера в трьох діях — створена 1872 року на основі оперети Я. Кушаренка «Чорноморський побит на Кубані». Другу музику до неї написав М. Лисенко. Друга створена 1883 року за комедією І. Нечуя-Левицького «На Кожум'яках». Третя є переробкою комедії Панаса Мирного «Перемудрив», здійснена драматургом у 1886 році.

Над переробками чужих драматичних творів М. Старицький працював ґрунтовно. Він, власне, писав їх наново, залишаючи тільки основні сюжетні лінії та характерні риси персонажів. Драматург, як правило, загострював конфлікти, надавав п'есам композиційної стрункости, робив їх сценічними, чіткіше окреслював образи. Інакше кажучи, раніше не придатні для вистав п'еси з-під його пера виходили досконалими творами, які з успіхом ішли в театрах. Свідченням цього може бути комедія «За двома зайцями», яка й сьогодні користується успіхом у глядача.

Багато працював М. Старицький також над інсценізацією прозових творів російських та зарубіжних письменників. Особливу увагу він приділив повістям М. Гоголя, творчістю якого постійно захоплювався. Інсценізація творів Гоголя була для Старицького своєрідною школою не тільки творчого використання етнографічно-побутового матеріалу з життя українського народу, але й засобів зображення його героїчного минулого. Пристосовуючи прозові твори Гоголя до сцени, він зберігав як задум автора, так і колорит його творів. У 1872 році на основі сюжету повісті Гоголя «Ночь перед рождеством» Старицький створив оперету «Різдвяна ніч», музику до якої написав М. Лисенко. Пізніше інсценізував «Тараса Бульбу» (1881), «Сорочинскую ярмарку» (1883) та «Майскую ночь, или Утопленницу» під назвою «Утоплена» (1885). М. Старицький інсценізував твори також інших письменників, вибираючи з їхнього

доробку ті, які пропагували прогресивні ідеї й були пов'язані з життям українського народу. Так, він написав драму «Ніч під Івана Купала» (1887), використавши однойменну повість російської письменниці О. Шабельської, створив драматичний етюд «Зимовий вечір» (1888) за оповіданням такої ж назви польської письменниці Е. Ожешко, історичну драму «Юрко Довбиш» (1889) за сюжетом роману австрійського письменника К. Францова «Боротьба за право» та драму «Циганка Аза» (1890) за сюжетом повісті польського письменника І. Крашевського «Хата за селом».

Праця М. Старицького над обробкою та інсценізацією творів згаданих письменників заслуговує на цілком позитивну оцінку. Ними драматург збагачував репертуар українських театрів. Вони займають помітне місце в його спадщині. У них знаходимо чимало цікавих рис для характеристики творчої індивідуальності драматурга, його естетичних та суспільно-політичних поглядів.

Проте не ці твори визначають місце М. Старицького в історії української драматургії, а оригінальні п'еси. Саме в них всебічно розкрився талант письменника, який, прагнучи правдиво змалювати життя українського народу, збагатив українську літературу цілим рядом драм на сучасні й історичні теми та кількома водевілями.

Продовжуючи і розвиваючи реалістичні традиції І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, М. Старицький своїми

оригінальними п'єсами розширив обрії й можливості української драматургії. Правда, в окремих його драматичних творах зустрічаємо ще етнографічно-побутові аксесуари, але вони здебільшого гармонійно поєднуються з соціальними мотивами, що особливо характерне для кращих його п'єс, зокрема таких драм, як «Не судилось», «У темряві», «Талан» і «Оборона Буші», в яких глибоко розкрито соціальні конфлікти часу та майстерно окреслено психологію основних персонажів.

Першим оригінальним драматичним твором М. Старицького був водевіль «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка». Жанр водевіля мав велике поширення в російській та українській літературах першої половини минулого століття. Видатні драматурги у водевілях висміювали потворні явища сучасного їм життя.

Белінський високо ставив реалістично-сатиричні водевілі. Такої ж думки про них були М. Некрасов, А. Чехов та інші класики російської літератури.

На Україні водевіль бере свій початок від «Москаля-чарівника» І. Котляревського. Згодом з'являються «Простак» В. Гоголя, «Бой-жінка» Г. Квітки-Основ'яненка, «Кум-мірошник» В. Дмитренка та інші.

Водевіль М. Старицького «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка» написаний у 1872 році. В основі його сюжету лежить дріб'язковий конфлікт між сільськими шляхтичами Шпонькою і Шилом, які на полюванні посварилися, а в корчмі, за чаркою та

ковбасою, помирилися. Драматург дотепно висміяв українське старосвітське панство, правдиво змалював його побут і звичаї. Композиційна стрункість, майстерність діалога, сатиричне змалювання колоритних персонажів та подій, а також вміле використання фольклору зумовили успіх цього твору не тільки у тодішнього глядача, а й у сучасного.

Свого часу користувався популярністю також водевіль «По-модньому» (1887) та жарт на одну дію «Чарівний сон» (1899).

Проте водевіль не був характерним жанром для творчості М. Старицького. Далеко більше уваги письменник приділяв створенню широких драматургічних полотен про українське пореформене село і місто. Саме в драмі він мав змогу глибше розкрити тогочасні соціальні протиріччя, реалістично показати важкі умови життя і праці сільської бідноти та прогресивної інтелігенції. Цим проблемам драматург присвятив ряд своїх п'єс, зокрема драми «Не судилось», «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «У темряві», «Талан» і «Крест жизни».

Драма «Не судилось» є однією з найкращих п'єс М. Старицького, над якою він працював під час нового революційного піднесення в країні. Сам письменник говорить: «Драма эта была задумана мною еще в 1876 году, и в том же году не только подробный план, но и два первых действия были окончены; но, в следствие запрета малорусской сцены, работу свою я бросил тогда, не видя в ближайшем будущем цели ее».

применения»¹. Закінчена п'єса у 1881 році. Первісна назва «Панське болото» більше відповідає її змістові, точніше розкриває задум автора.

В основі сюжету драми «Не судилось» лежить традиційна на той час тема нещасливого кохання бідної селянської дівчини з поміщицьким сином. Основний конфлікт п'єси має соціальний характер — протиріччя між поміщицтвом і селянством у перші пореформені роки. Тому царська цензура довгий час забороняла ставити п'єсу на сцені. Драматург змушений був кілька разів переробляти, згладжувати соціальну гостроту, змінювати назву. Тільки після цього 1885 року її дозволено поставити під назвою «Не так склалося, як жадалося».

У драмі М. Старицький підняв болючі питання тогочасної дійсності. У ній він правдиво відтворив важливі сторони життя і побуту як панства, так і селянства. З одного боку постають представники так званого «панського болота» — поміщик Іван Ляшенко, його дружина Анна Петрівна, їх родич Белохвостов, син Михайло, дочка Зізі та інші, а з другого — представники села та прогресивної інтелігенції — Горпина Дзвонариха, її дочка Катря, Дмитро Ковбань, Пашка, Павло Чубань та інші.

Драматург показує типового поміщика Ляшенка, який пристосовувався до нових умов. Користуючись з того, що в його руках зали-

шилися земля, ліси, пасовиська і водойми, він і після реформи 1861 року продовжує визискувати селян. У цьому йому допомагають вірні слуги — корчмар та волосний писар. Селяни не хочуть працювати на поміщика за низьку плату. Довідавшись про це, Ляшенко з люттю вигукує: «Ач, гадюки! Це бунт! От випустили на волю гадюк!» Він готовий силою примусити селян працювати на своїх ланах. Його презирливе ставлення до селян виявляється навіть у мові. Для нього селяни «каторжні», «прокляті», «гадюки», «гайдамаки», хоч на словах він вдає друга селян і говорить лише по-українському.

Поміщик Ляшенко не тільки жорстокий у взаєминах з селянами, він некультурний, обмежений і розпусний у побуті, в родинному житті. Маючи дружину, дорослих дітей, старий Ляшенко залицяється до молодого гувернантки. Не далеко втекла від нього і його дружина Анна Петрівна. Зовні — це манірно-сентиментальна, а насправді — депотична й морально розбещена жінка. Дізнавшись про те, що Катря Дзвонарівна покохала її сина Михайла, вона несамовито закричала: «А! Мерзавка! Потаскуха! Ты, подлая дрянь, посягнула на сына?.. Я тебя собственными руками разорву!.. Вон!.. Раскашайся!..» Як і її чоловік, Анна Петрівна шукає любовних пригод, залицяється до лікаря Павла Чубаня, силоміць нав'язується йому в полюбовниці, хоча він ровесник її сина Михайла.

В такому оточенні виростає егоїстична

¹ М. Старицький. Твори у восьми томах, т. 8. К., «Дніпро», 1965, стор. 470.

дочка Ляшенків, Зізі, що грубістю й цинізмом імponує своїм батькам. Тут же перебуває їх родич, також розбещений, поміщик Белохвостов, який, пропагуючи власну «теорію тверезості», радить Михайлові покинути зведену й знеславлену ним Катрю. Отже, побут поміщиків Ляшенків заповнений мерзотою й розпустою. Це справжнє «панське болото», на тлі якого М. Старицький розвінчує лібералізм і фальшиве народолюбство панича Михайла Ляшенка, що є одним з основних негативних персонажів п'єси.

Захопившись в університеті ліберально-буржуазними ідеями «зближення з народом», Михайло приїхав під час літніх канікул у село до своїх батьків, заявляючи про свій намір попрацювати «на користь народові». Більш того, в розмові з Белохвостовим він рішуче засуджує зневажливе ставлення до народу та його мови: «У вас тільки накрадено високих слів: «цивилизация», «культура», «общечеловеческие интересы»... Всі ви вихваляєтесь любов'ю до всього люду, — брехня це, лукава брехня... Тільки самих себе любите, а одбріхуетесь, що цілий світ».

На перший погляд може показатися, що Михайло справді має добрі наміри, що він буде приносити користь селянству. Але все це лише пусті слова. Виявляється, що панич нерішучий, не здатний не тільки до боротьби за громадські справи, але й за своє особисте щастя. Ось чому вся його так звана діяльність зводиться до ходіння в добротному українському національному вбранні та заливання до Катрі, яке для неї закінчується

трагічно. Саме тому, застерігаючи Михайла, Павло Чубань каже: «Ви, пани... як не занеситесь в хмари — своїми ідеями, своїми замірами народові послужити, — а все оте зложите перед спідницею... Ет, одним ви миром мазані: обтешетесь зверху тією культурою, приберетесь у ідеальні химороди та й красуетесь, а дмухни тільки на вас, подряпай трошки; то такі ж жириди у ґрунті...»

Отже, в образі Михайла М. Старицький переконливо показує нікчемність ліберальних розмов про «злиття» пана з мужиком, правдиво зображує так зване «хлопоманство», що було особливо поширеним на Україні у 60-х роках минулого століття, коли відбувалися події, змальовані в п'єсі «Не судилось». Ліберально-буржуазна література ідеалізувала «хлопоманів», які, пропагуючи аполітичне культурництво, відвертали народні маси від класової боротьби. Прогресивні українські письменники на сторінках своїх творів піддавали їхню діяльність гострій критиці. М. Старицький в цьому був першим, створивши образ Михайла. Пізніше Панас Мирний в романі «Повія» подає подібний образ Проценка.

Михайлові в драмі «Не судилось» протиставлено образ лікаря Павла Чубаня. Це, за задумом письменника, образ прогресивної людини, борця за народні інтереси. Справді, в ньому втілені кращі риси тогочасної прогресивної української різночинної інтелігенції, яка виступала проти поміщиків і захищала права селянства. Драматург змальовує Павла щирим, добродушним і чутливим до

горя інших. Він всюди дотримується принципу: «Жити працею своїх рук». Виступаючи проти панства, висміюючи і розвінчуючи «хлопоманство» та його носіїв, він виступає на захист не тільки окремих, скривджених обставинами життя людей, але й усієї сільської бідноти. Критикуючи «Місцеве положення про земельне влаштування», яке допомагало поміщикам грабувати селян, Чубань запитує: «Та хіба все те, що пишеться в царських указах, то все й правда? Хіба у вас самих власного розуму нема?» Пояснюючи далі селянам, як потрібно захищати свої інтереси, Павло висловлює впевненість, що «може, не ми, а наші діти чи онуки, а такі всю землю по правді поділять».

Та Павло Чубань не став взірцем діяча визвольного руху на Україні, як того хотів М. Старицький. У боротьбі за народні інтереси Чубань не йде революційним шляхом, а обстоює характерні для лібералів мирні форми і методи поліпшення умов життя народу. Вище культурно-освітньої діяльності він не підноситься. Чубань відкриває школи та читальні на селі, апелює до честі й совісті поміщиків, прагнучи викликати в них співчуття до важкої селянської долі. Це знижує ідейну і художню цінність образу інтелігента. Тут далися ознаки суперечності в світогляді драматурга, зокрема впливи на нього ліберально-народницьких ідей, які в той час поширювалися на Україні.

Хоч у п'єсі «Не судилось» не дуже виразно розкрито соціальне розшарування на селі, проте письменник широко показав життя

сільської бідноти, особливо Катрі та Дмитра, протиставив здорову народну мораль панській розбещеності. Образом Катрі, що стоїть у центрі сюжетної лінії, М. Старицький продовжив традиції демократичних українських письменників, зокрема Т. Шевченка, які чимало писали про гірку долю знеславлених панамі сільських дівчат.

Глибоким співчуттям проймається читач і глядач до Катрі; загалом вольової, сердечної дівчини, яка стала жертвою свого широкого захоплення поміщицьким сином. Вона вірить Михайлові. На слова парубка Дмитра, що панич покине її, Катря в розпачі вигукнує: «Цить! Цього не буде! Не звір же він?!» Кохання Катрі ніжне і сильне, але на його шляху постала перешкода — соціальна нерівність. Прагнучи до щастя, Катря гине в нерівній боротьбі не тільки з «панським болотом», яке є головним винуватцем її смерті, але й з патріархальними забобонами тогочасного села.

Привабливими рисами М. Старицький наділив простого сільського хлопця Дмитра Ковбана. Це з чистою совістю і добрим серцем юнак, який бореться не тільки за своє особисте щастя, але й за щастя всіх скривджених, особливо за долю коханої Катрі. Та його надія на щасливе спільне життя з Катрею була зруйнована панамі. Взнавши про наругу панича над коханою, він з лютою ненавистю говорить про панство: «Вони такі!.. Увесь світ би зажерли, — та й то не задовольнять своїх тельбухів. Мало їм, розбещеним, тієї втіхи на світі, ще зазіхають і на

нас, старців, однімають останню радість, останнє щастя!»

Наруга Михайла над Катрею глибоко вразила Дмитра. Юнак ладен зробити все задля щастя Катрі. Він радить Катрі заспокоїтися, забути панича і те лихо, яке вона зазнала від нього. Знову просячи вийти за нього заміж, він просить: «Коли несила, то не люби мене; я тільки доглядатиму тебе, як свою рідну дитину... горе ділитиму!» Страждання дівчини нестерпні для Дмитра, а полегшити їх юнак не може. Тому він стає на шлях стійкої помсти панам Ляшенкам і за те, що вони експлуатують селян, і за гірку долю Катрі, і за власне горе.

Драма М. Старицького «Не судилось» підняла надзвичайно актуальні питання тогочасної дійсності. Вона була не тільки свідченням дальшого творчого зростання письменника, але й визначним явищем в українській літературі. Саме тому п'єса відразу дістала позитивну оцінку в українській критиці. Нею був захоплений навіть М. Костомаров, який негативно відгукнувся про переклади М. Старицького. У рецензії на драму він писав: «По чистій совісті не можемо не визнати новий самобутній твір пера цього письменника одним з кращих у своєму роді і вартих уваги явищ у небагатій щодо кількості книг малоруській літературі. Автор зачепив найчутливіші струни сучасного суспільного життя, розкрив недугу, яка відчувається всюди в наш час, і зобразив її в таких рисах, в яких вона проявляється в сучасному малоруському суспільстві. Пізніше п'єсі «Не

судилось» дав високу оцінку І. Франко, назвавши її «прегарною драмою».

У драмі «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицький, використовуючи мотив широко відомої в народі пісні про трагічне кохання Гриця і Марусі, теж показав соціальні протиріччя в українському пореформеному селі. Правда, у підзаголовку п'єси автор, певне з цензурних міркувань, зазначив: «Драма із давніх часів».

Згадана пісня використовувалася багатьма українськими письменниками — поетами, прозаїками та драматургами. За її сюжетом написано кілька драматичних творів, зокрема оперета «Не ходи, Грицю, на вечорниці» (1873) В. Александрова. Свою драму М. Старицький написав у 1887 році. Між сюжетами та окремими образами цих двох творів є деяка подібність, проте п'єса М. Старицького цілком оригінальний драматичний твір, який багато років з успіхом іде на сцені українських театрів.

Хоч сюжет М. Старицького «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» побудований на побутовій, так би мовити, морально-етичній основі, а економічні взаємини людей, власне, не показані, проте основний конфлікт її — антагонізм між сільською біднотою та багатіями — зумовлений соціальними протиріччями, розвитком капіталістичних відносин на селі. Драматург переконливо показує, що причиною нещастя двох закоханих — Гриця і Марусі — є куркульський син Хома, батьки якого «все село обнищили».

Хома — потворний, підстаркуватий, хит-

рий і підступний парубок. Але лиходієм у драмі він виступає не тому, що має такі фізичні вади і негативні риси характеру, а тому, що багатий і заздрісний. Односельчани про нього говорять: «Такого ідола і зачіпати страшно. Батьки його здирщики були пекельні... Та й він такий». Вирішивши будь-що одружитися з Марусею, «грішми поборотись з красою», Хома не зупиняється перед підкупам, брудними інтригами, брехнею. Він використовує довірливість, чутливість і вразливість своїх супротивників, сіючи недовір'я та ворожнечу серед них. Йому вдалося посварити Марусю з Грицьком, а останнього з його хорошим товаришем Потапом. Хома здобуває прихильність матері Марусі, підкуповує господиню вечорниць Степаниду і бабу-ворожку, які діють на його користь. Все це приводить до того, що Маруся, прагнучи повернути до себе Гриця, отрує його, а сама божеволіє.

Але Хома у п'єсі все ж другорядна дійова особа. Основними персонажами тут виступають Маруся Шурай і Грицько Шандура. Це чесні, волелюбні, фізично й духовно здорові сільські натури, які вміють шанувати свою людську гідність. Зображує їх драматург любовно, всебічно розкриваючи благородні риси цілісних характерів. Вони не тільки тяжко страждають, але й гинуть обом, бо обставини, в які потрапляють Маруся і Грицько, не сприяють здійсненню їх надій на щасливе подружнє життя.

П'єса «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» загалом реалістичний твір, хоч у ньо-

му є мелодраматичні елементи як у розвитку деяких подій, так і в змалюванні окремих персонажів, зокрема Хоми, якого І. Франко назвав «чорним інтриганом».

1892 року М. Старицький написав драму «У темряві», в якій правдиво відтворив життя українського села кінця минулого століття, коли у зв'язку з розвитком капіталізму швидко розпадалася селянська община, відбувалося інтенсивне розшарування селянства. Ця проблема привертала увагу багатьох тогочасних російських і українських митців слова. Проникнення капіталістичних відносин у село показав у російській літературі М. Салтиков-Шчедрін, Г. Успенський, в українській — Панас Мирний, І. Карпенко-Карий, М. Кропивницький та інші письменники. Вони вивели у своїх творах людських п'явок-глитаїв, так званих «чумазих», що разом з сільськими старшинами та писарями нещадно експлуатували трудящі маси села.

П'єса «У темряві» була новим кроком М. Старицького по шляху реалізму. В ній на першому плані стоять соціально-економічні проблеми пореформеного села. Тут драматург глибоко розкрив антагоністичні протиріччя, що постали у сільській громаді. В основі сюжету драми лежить конфлікт між багатого вдовою Тетяною Коломийчихою, її прихильниками й одностудцями — старшиною Тягнивусом, писарем Лобчинським, шинною Карем Шмігелем — з одного боку, і сільською біднотою, яку очолює Степан Петраш, — з другого. Родинні ж суперечки між Петра-

шем та його тещею Коломийчихою у творі впливають із головного, соціального конфлікту, який зумовлює їх.

Антагонізм між трудящим селянством і куркульством М. Старицький відобразив у всій його складності. Гострота конфлікту зумовлюється перш за все різко протилежними інтересами багатих і бідних. Одночасно ми бачимо, як наростання конфлікту посилюється тим, що значна частина селянства боїться куркульства, а тому й не наважується відверто виступати проти нього. В свою чергу, цим пояснюються вагання і сумніви бунтаря Петраша, який у боротьбі проти насильства прагне спертися на сільську громаду.

Із сільських багатіїв, глитаїв драматург найбільше уваги приділив розкриттю образу Коломийчихи, яка має багато спільних рис з Кабанихою в п'єсі «Гроза» О. Островського та Шкандибихою в драмі «Лимерівна» Пана-са Мирного.

У прагненні до збагачення Коломийчиха не знає меж. В її лихварських тенетах опинилася більша частина селян, які за безцінь працюють на неї. Тут вона послідовно дотримується свого принципу: «Нема чим віддавати, так наділи заставляй чи на роботу запродавайсь».

Коломийчиха хитра і жорстока не тільки в громаді, але й у власній родині. Заради наживи вона не зупиняється перед насильством над рідною дочкою Домахою, примусивши її стати дружиною Петраша — позашлюбного сина поміщика. Коли ж надії прибрати до

рук обіцяні паном землю та гроші не справились, то розлючена куркулька хоче позбутися невігідного зятя, а дочку зробити наложницею розпусного писаря Лобчинського, який допомагає їй грабувати селян.

Всевладній сільській верхівці М. Старицький протиставляє неписьменній залякане в своїй масі селянство, серед якого більш-менш окреслені такі образи, як дід Мороз, Свирид, Явтух та інші. На чолі їх виступає Степан Петраш, освічений і свідомий борець проти всякої неправди на селі.

Петраш зазнав багато лиха в своєму короткому житті. Доля його кидала з становища «безбатченка» — в паничі, з паничів — в мужики, а з мужиків — в машталіри». Ставши з панської волі чоловіком Домахи, яку він не любив, Петраш опинився серед селян.

Пізнавши злидні та безправ'я сільської бідноти, Степан прагне згуртувати її. Звертаючись до селян, він каже: «Ех, люди, браття, поки ви не будете купи держатися, боронити один одного, поки не перестанете кланятися скляному богові, — доти вас, як овець, стригтимуть, і не оборонить ніхто, бо самі себе віддасте в руки; а один хто, хоч розірвись, — нічого не вдіє: там хитра влада з в'язницями, з військом і з такими, як ваше начальство, зухами, а тут отара сліпих».

Степан пробує організувати бідноту для боротьби проти своїх поневолювачів, намагається підняти її культурний рівень, відкрити школу в селі. Але з цього нічого не виходить. Селянство до його закликів поставило-

ся пасивно. А панівна сільська верхівка, побачивши в Петрашеві свого непримиренного ворога, навпаки, активізується, посилює натиск, чинить, врешті-решт, розправу над ним.

Наділений Степан Петраш і деякими мелодраматичними рисами, проте в цілому цей образ є свідченням певного успіху М. Старицького в його спробах створити образ позитивного героя. Петраш іде далі за свого попередника Павла Чубаня — героя драми «Не судилось». Він не обмежується культурно-освітньою роботою, не апелює до гуманності панівних класів, як це робив Чубань, а закликає селян до активної боротьби проти соціального гніту, говорячи, що проти нього потрібно «змагатися силою, поки його не задавиш». Саме цим він викликає до себе ненависть у сільських багатіїв.

У кінці п'єси Петраш, гинучи в нерівній боротьбі з куркульством, висловлює свої песимістичні настрої, проте морально він перемагає, бо вірить, що настануть-таки в житті селян кращі часи. Ось чому фінал драми звучить оптимістично. Перед смертю Петраш закликає селянську бідноту до боротьби за землю і волю: «Не бійтесь, як заберете в свої руки землю й волю, — не одберуть ваші жироди!.. Не бійтесь! Правда є на світі і встане! Не таким нелюдкам її задавити!»

Драму М. Старицького «У темряві» заборонили не тільки ставити на сцені, але й друкувати. У відзиві царської цензури говориться, що вона «не повинна бути дозволена як тенденційна, що являє існуючі порядки сільсько-

го суспільного життя в перебільшено похмурих барвах; перед глядачем автор розгортає картину села, навмисне зображуючи її ніби у вигляді продовження кріпосницького життя».

За рік до завершення роботи над драмою «У темряві» М. Старицький створив п'єсу «Розбите серце» (1891), де йдеться про взамини між інтелігенцією та трудящими масами на західноукраїнських землях. Життя інтелігенції стало темою також драми «Талан», написаної у 1893 році. Драматург присвятив її геніальній українській актрисі Марії Заньковецькій, яка була прототипом героїні твору — артистки Марії Лучицької.

Ідейним спрямуванням драма «Талан» перегукується з комедією О. Островського «Таланты и поклонники», написаною значно раніше. В своїй п'єсі український драматург ставить і розв'язує з демократичних позицій ряд важливих на той час проблем, зокрема таких, як доля митця в буржуазному суспільстві, ставлення цього суспільства до мистецтва, обов'язки митця перед народом та боротьба за реалістичні шляхи розвитку мистецтва.

Події, змальовані в драмі «Талан», відбуваються у добре відомому для М. Старицького мистецькому світі. Чудово знаючи стан театральних справ на Україні, добре розуміючи велике значення сценічного мистецтва в житті народу, драматург правдиво відтворив важкі умови життя та праці акторів українських театрів. Він показав, що причиною цього було буржуазно-поміщицьке

суспільство з його антигуманними законами життя та розтлінною мораллю.

У драмі «Талан», як і в попередніх п'єсах М. Старицького, основний конфлікт розгортається головним чином у суспільно-громадських та родинно-побутових сферах.

Драматург зображує діяльність прогресивних митців, що прагнуть своєю сценічною працею вірно служити народові. Борючись проти апологетів безідейного мистецтва, мистецтва для розваги, вони захищають основні принципи реалістичного, народного театру, його могутню суспільно-виховну роль. Такими є Степан Безродний, Марко Жалівницький, Ганна Кулішевич та інші актори. До них належить і молода талановита актриса Марія Лучицька, яку по-справжньому високо цінують лише демократичні кола глядачів.

Основну увагу драматург зосереджує на всебічному розкритті образу Лучицької, на показі її сценічного та особистого життя. Інші персонажі драми зображені блідіше: вони, власне, підпорядковані більш широкому розкриттю образу головної героїні твору. В театрі Лучицька веде тривалу боротьбу проти сваволі та інтриг з боку бездарної артистки Катерини Квятковської, деспотичного антрепренера трупи Юрія Котенка, продажного репортера газети Аврама Юрковича та інших. Всі вони не тільки заважають творчій праці актриси, але й прискорюють її трагічний кінець.

Основною причиною передчасної загибелі талановитої артистки, показує М. Старицький, було аморальне буржуазно-поміщицьке

оточення, його бездушне ставлення до Лучицької, яка присвятила себе театру. Представниками цього оточення виступають в п'єсі поміщик Антон Квітка та його мати Олена Миколаївна. Вони послідовно захищають мораль і звичаї буржуазного суспільства, створюючи нестерпні умови для актриси, яка потрапила до їхньої родини.

Користуючись великим успіхом на сцені, Лучицька прагне до особистого щастя, не розуміючи того, що воно для неї можливе лише в натхненній творчій праці на користь народу. В пошуках особистого щастя Лучицька робить хибний крок — вона закохується у поміщика Квітку, людину обмежену, далеку від мистецтва, обскуранта в поглядах на родинне життя.

Після довгого вагання Лучицька приходить кінець кінцем до хибного висновку, що, мовляв, «двом богам служити не можна», що «сім'я не може миритися зі сценою, бо одна другій буде шкодити: або зрадиш дітей, або зрадиш громадську справу». Спочатку Лучицька думала відмовитися від особистого щастя, проте згодом залишає театр і виходить заміж за Квітку. Однак щастя не знайшлося. В поміщицькій родині все для неї виявилось чужим і далеким. Її зневажають, з неї знущуються. Вона покидає панський маєток і знову повертається на сцену, де й знаходить щастя.

Драматург показує, що народ Лучицьку щиро і глибоко поважав. У день народження актриси її гаряче вітають не тільки друзі по театру — Безродний, Жалівницький,

Кулішевич та інші, але й прогресивні кола української та російської інтелігенції. Це радувало й хвилювало Лучицьку. Відповідаючи на привітання, вона, задихаючись, говорить: «Над міру... над силу... сьогодні мені щастя... Ось вона, любов!.. Ось воно... найвище щастя!»

Цим М. Старицький стверджує велику ідею служіння театру народним інтересам і славить натхненне життя прогресивних митців.

Радість Лучицької була недовгою. Переслідування поміщика Квітки, цькування буржуазної преси, брудні закулісні плітки виводять її з рівноваги, вона тяжко хворіє і швидко вмирає. Трагічна смерть артистки — типове явище у класовому тодішньому суспільстві, панівні кола якого вороже ставились як до справжнього мистецтва, так і до талановитих діячів сцени.

Остання п'єса М. Старицького з життя інтелігенції — драма «Крест жизни» — написана російською мовою у 1901 році. Тоді вона не була ані поставлена на сцені, ані опублікована. Події, змальовані в ній, відбуваються в провінційному університетському місті і зображують процес ідейного розмежування різних груп народницької інтелігенції, показують боротьбу демократичних і ліберальних сил. Це яскраво видно з тих різних шляхів, якими пішли колишні друзі й ідейні співники Володимир Наумов та Станіслав Сумкевич. Перший з них, повернувшись із заслання, очолює прогресивну інтелігенцію і продовжує вести боротьбу проти буржуазно-поміщицького ладу, а другий, зрадивши

своїм юнацьким ідеалам, відходить від демократичного руху, стає захисником інтересів капіталістів та поміщиків.

Володимир Наумов репрезентує ту частину народницької інтелігенції, яка, відійшовши від буржуазного лібералізму, поступово ставала на шлях зближення з визвольним робітничим рухом. Серед українських радянських літературознавців поширена думка, що прототипом героя був один з визначних київських соціал-демократів Ювеналій Мельников, якого М. Старицький знав особисто.

До заслання Наумов був типовим ліберальним народником. Відповідаючи на запитання про причини його арешту, Володимир каже: «Мы были энтузиасты; общественные интересы нас охватывали всецело; капитализм мы считали величайшим злом и для борьбы с ним стремились выдвинуть ассоциации мелких сумм и труда».

Мова йде про так звані землеробські кооперативи. На Україні цей рух мав поширення. Тут виникали артіль, різного типу «спільки», організатором яких був М. Левитський — буржуазно-ліберальний діяч.

До написання М. Старицьким драми «Крест жизни» цій проблемі присвятив драму «По-над Дніпром» (1897) І. Карпенко-Карий, а після появи п'єси М. Старицького таку ж проблему поставив М. Кропивницький у драмі «Конон Блискавиченко» (1902). Але обидва твори не користувалися успіхом, бо в них драматурги відходили від реалізму, ідеалізували життя тодішнього села.

Відомо, що про «спілки» М. Левитського негативно відзивався В. І. Ленін, відзначивши, що в створених ним артілях сільська заможна верхівка мала змогу зручніше експлуатувати бідноту.

З п'єси «Крест жизни» видно, що М. Старицький не ідеалізує ліберально-народницьких форм роботи серед народу, але й не засуджує, не відкидає їх. Хоч позитивний героєм твору Наумов, продовжуючи революційну роботу в нових умовах, апелює не тільки до селян, а й до робітників, пропагована ним програма діяльності має значні народницькі елементи. Він говорить про потребу створення серед народу кас взаємодопомоги, про відкриття шкіл, лікарень, будинків для старих тощо. Правда, після заслання Володимир різкіше й послідовніше критикує капіталізм, не тому, що він є більшим лихом, ніж феодалізм, кріпосництво, а тому, що взагалі гальмує прогрес людства. При цьому Наумов заявляє, «что капитализм есть зло, что он отслужил уже свою многолетнюю службу культуре, обогатил немногих и обнищал миллионы».

Наумов пристрасно викриває антинародні дії мільйонера Самуїла Гольштейна та його спільників, виступає на захист трудящих селян, організовує страйк робітників. В кінці п'єси знову нависає над Володимиром загроза арешту й заслання, але це не лякає його, він готовий нести свій «крест жизни» далі, маючи певність, що майбутнє буде чудовим. Звертаючись до артистки Ніни Славинської, журналіста Тараса Руденка, молодого лікаря

Степана Шкуратова та інших друзів, які підтримують його, Наумов запевняє: «Не падайте духом, друзья! Я не согну, да и земля наша не безсудна... О, я верю в божественную силу человеческой души! Она восторжествует и над внутренним падением, и над внешним гнетом... Ударит час — и все честное, доброе, исполненное высоких стремлений станет на челе и под ярким сиянием дня пойдет к торжеству любви, свободы и правды!..»

П'єса М. Старицького «Крест жизни» є гострою соціальною драмою, в якій загалом правдиво зображена еволюція народницької інтелігенції, лише частина якої згодом стала на шлях послідовної революційної боротьби. Хоч даний твір не позбавлений певних суперечностей, проте створений в ньому образ волевого, відданого революційній справі інтелігента, Володимира Наумова, свідчить про те, що драматург зберігав демократичні погляди до останніх днів свого життя.

Поряд з опрацюванням сучасних тем М. Старицький виявляв великий інтерес до героїчного минулого свого народу. Він написав кілька історичних драматичних творів, які з великими труднощами потрапляли на сцену, бо царська цензура не давала на них дозволу. Корифеї української сцени, говорячи про важкі загалом умови роботи українського театру, в «Записці до з'їзду сценічних діячів» відзначали, що цензура штучно збіднює театральний репертуар, забороняючи українським драматургам «писати з історичного минулого, так багатого на теми і цікавого для слухачів».

Всупереч офіційній забороні українські письменники все ж розробляли історичні теми. З п'єсами про історичне минуле виступали М. Старицький, М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий та інші драматурги.

Наприкінці XIX ст., у зв'язку з посиленням визвольного руху в країні, активізували свою діяльність буржуазно-націоналістичні історики. Вони фальсифікували історичне минуле України, намагалися заперечити споконвічні братні взаємини між українським та російським народами, нападаючи на їх міцну і непорушну єдність та дружбу. Прогресивні українські діячі, природна річ, не могли не спростувати цих фальсифікацій. Саме в той час М. Старицький пише п'єси «Богдан Хмельницький», «Оборона Буші», «Маруся Богуславка» та інші історичні твори.

Драма «Богдан Хмельницький» перероблялася кілька разів. До цього автора спонукала царська цензура. Тепер відомі три редакції п'єси. Перша з них була закінчена у 1887 році, а остання — у 1896 році. У творі драматург зображує окремі етапи визвольної війни українського народу проти польської шляхти у середині XVII ст., особливо такі події, як від'їзд Хмельницького на Запорозьку Січ та битви під Збаражем і Берестечком. Закінчується твір апофеозом — картиною Переяславської ради, на якій волею народу — основного рушія історичних подій — Україна була навечно возз'єднана з Росією.

Через усю драму проходить думка про життєву необхідність возз'єднання України з Росією, про давню та міцну дружбу двох вели-

ких братніх східнослов'янських народів — українського і російського. В тяжкі часи своєї історії Україна, показує письменник, з надією дивилася на Москву, на Росію. Один з героїв п'єси каже: «Москва схиля до нас прихильне вухо». Полковник Іван Богун говорить про це ж: «Люд скривджений з України тіка в Московщину». Драматург підкреслює, що український народ, ведучи криваву боротьбу проти польського панства за свою свободу й незалежність, прагнув до спільних дій з російським народом. Виразником цих народних бажань став гетьман Богдан Хмельницький.

Де б допомогти?.. Ти вчора говорив,
Що від царя прийшли листи ласкаві...
Так! Тільки там!.. Самим — загин!.. Готуй
Ти посланців в Москву... мерщій; я зараз
Сам напишу до світлого царя
Про спілку з ним... Щоб швидше дав
підмогу...

На хитру репліку Виговського про те, що, мовляв, не слід поспішати до Москви, не потрібно відряджати до неї посланців, Хмельницький не відповідає, а наказує:

В Москву, кажу, в Москву:
Туди й без нас втекло пів-України.

До п'єси драматург написав спеціальний епілог (у першому варіанті він називається

«Братський союз»), в якому наголошується на тому, що дружба і єдність українського та російського народів базується на міцній основі свободи і рівності. Богдан Хмельницький, виступаючи на майдані міста Переяслава перед народом, з далекою прозорливістю говорить:

Настане час — і брат обніме брата,
Без каменя у пазусі, без лжі,
Без утиску душі його святині,
А з любов'ю сльозою на очах
Вчуватиме і нашу пісню-тугу,
Широкою, безкраю, як степи,
І нашу мову, голосну, правдиву,
Та, взявшись за руки, піде враз
Широкою дорогою до слави!

М. Старицький показує, що народ був основною силою визвольної війни. Представники народу то коментують окремі події, то оцінюють ті чи інші вчинки козацької старшини, засуджуючи її бездіяльність. Так, літня жінка Домаха, спостерігаючи за бенкетом, який влаштував Хмельницький, з обуренням говорить: «Тут щодня тільки й чуєш про грабежі та про гвалти... Церкви замикають... Нещасний люд то по лісах ховається, то на шибеницях гойдається. А старшина бенкетує!»

Про важкі, нестерпні умови життя працюючого люду, про жорстоке поводження з ним польської шляхти письменник не раз говорить також устами народного співця Бандуриста. На запитання, що відбувається на Україні, він відповідає: «Грабіж іде, гвалт реве, стогін на лугах розлягається... Нема уже

у християнина ні жінки, ні сестри, ні дочки! Наліта з ватагою пан — і тільки попіл та крів'яні калюжі зістаються від людської оселі».

Всупереч українським буржуазним націоналістам, які торочили про безкласовість української нації в минулому, М. Старицький, правдиво відтворюючи соціальні протиріччя між рядовим козацтвом і козацькою старшиною в середині XVII ст., показує, що козацтво не було єдиним. Показова з цього погляду розмова між рядовим козаком-запорожцем Чарнотою та представником козацької старшини полковником Сулимою:

«Сулима. Та розштовхайте хто отих лежнів!

Чарнота. А ви, пане, чи не потруси-ли б самі свого черева, дарма, що одпасли його на наших, а тепер би то на своїх мастностях?

Сулима. Мастностях! Пане! Найшовчим вибивать очі, лежебока, п'янюга! Ми справунки правимо, землю порасмо, працюємо...

Чарнота. Так, так... тільки не своїми руками, а сусідськими... підневільними... на лядський кшталт.

Сулима. То тобі сп'яну здається...

Чарнота. Не бійся, ваша мосць, ми одне око заллемо, а другим все бачимо: заводиться у нас і кріпацтво... разом з шляхетчиною...»

Продовжуючи розмову з Сулимою, Чарнота говорить: «У вас вся Україна в кишені! Хіба ви дбаєте про неї? Старшина з ляхом

наклада: он я вчора звідтіть прибув... Коли б ви бачили, братове, що там коїться!»

Драматург правильно показує ставлення рядових козаків до трудящого польського народу. Ненавидячи шляхту, з якою часто знаходила спільну мову українська козацька старшина, вони з симпатією та співчуттям говорять про польських селян і міщан. Так, бідний козак Нечай відзначає, що на Україні тяжко народові «не через ляхів, а через панів: прості ляхи такі ж харпаки... Ми б з ними жили й вік, якби не ті ксьондзи та не дуки». В унісон йому Кривоніс — ватажок найбіднішої частини посполитих — заявляє: «Іменно, що всі дуки одним миром мазані...»

Соціальні мотиви у драмі поступаються місцем мотивам особистим. У цьому виявляється слабкість п'єси взагалі, зокрема головного образу.

Засліплений коханням до легковажної, манірної панянки Єлени, Богдан наказує військам припинити облогу містечка Збараж лише тому, що там перебуває з Чаплинським Єлена. З цього приводу його син Тимко каже: «Всі ремствують, що гасла не даєш, що міста брать не хочеш через бабу». Та, власне, це визнає і сам Хмельницький:

Так, винен я, бо неньку забував
Я іноді для гадини тієї...

Легко помітити, що драматургові не пощастило створити історично вірогідний, цілий образ Богдана Хмельницького і в іншому плані. Він виступає то як мудрий державний діяч і талановитий полководець, то як

короткозорий, честолюбний та нерішучий політик, який відривається од реальноого ґрунту, ідеалізує польського короля, іноді навіть не довіряє народові.

У змалюванні гетьмана автор, таким чином, відступає від історичної правди, стає на мелодраматичний шлях зображення героя. Тут далися взнаки світоглядні суперечності М. Старицького, які випливали з ідеалістичного підходу до історичних явищ і подій, а також некритичне ставлення драматурга до історичних джерел та польської буржуазної історіографії, яка фальсифікувала визвольну війну українського народу проти польської шляхти.

Образи сподвижників Богдана Хмельницького (Максима Кривоноса, Івана Богуна, Данила Нечая, Михайла Чарноти, а також Гани Золотаренко), як і зрадників українського народу (Барабаша і Тетері), змальовані загальною вдало, відповідно до історичної правди. Образи ж представників польської шляхти, навіть Єлени і Чаплинського, яким відводиться чимало місця, окреслені досить схематично, без глибокого психологічного аналізу.

П'єса М. Старицького «Богдан Хмельницький» є значним драматичним твором в українській дожовтневій літературі, в якому вперше була зроблена серйозна спроба зобразити події визвольної війни українського народу проти польської шляхти з соціальної, а не суто національної точки зору, і головне — на конкретному історичному матеріалі показати міцну й непорушну дружбу україн-

ського та російського народів. Саме тому І. Карпенко-Карий, прочитавши твір, сказав: «Радуюсь, що наша бідна література має тепер таку величаву трагедію».

У 1898 році М. Старицький створив історичну драму «Оборона Буші», що є також однією з кращих п'єс у дожовтневій українській драматургії. Вона написана за мотивами опублікованої значно раніше повісті письменника «Облога Буші», в основу якої покладено конкретний історичний факт всенародного захисту міста Буші від нападу польського війська на чолі з гетьманом Потоцьким. Зберігаючи основні сюжетні лінії повісті, автор у драмі зробив лише часткові зміни, зокрема дав інші імена та прізвища деяким персонажам. Так, наприклад, козака Вернидуба назвав Вернигорою, хорунжого Островерхого — Денисом Хорунжим, сотниківну Орису — Мар'яною тощо. Головніші характерні риси персонажів повісті він зберіг, поглибивши та деталізувавши їх.

Драма «Оборона Буші» є правдивим відтворенням боротьби українського народу проти польсько-шляхетської навали на Україну в перші дні після воз'єднання її з Росією. Виконуючи наказ Богуна про затримання хоч би на деякий час ворога біля Бушської фортеці на Поділлі, проти озброєних польських військ піднімається все населення міста: чоловіки і жінки, діти і старі. Для них любов до батьківщини, показує драматург, є найсвятішим почуттям. За батьківщину вони без вагання віддають своє життя. В образах багатьох героїв п'єси — Кобзаря, діда

Шрама, баби Палажки, сотника Завісного і особливо Мар'яни Завісної — М. Старицький славить волелюбність та патріотизм українського народу.

Найпривабливіший у п'єсі образ молодого сотниківни Мар'яни Завісної. Це — чесна, вольова і відважна натура, що любов до батьківщини ставить над усе. Заради перемоги народу Мар'яна відмовляється від особистого щастя. Вона любить шляхтича Антося Корецького, але не йде за ним, бо він зраджує народові. Письменник реалістично показує вагання Антося, який походив з шляхетської родини, але виховувався в українському оточенні. Тепер він перебуває у ворожому для Мар'яни таборі. Зрозумівши, що ворожнечу між Україною і Польщею сіють магнати та ксьондзи, юнак прагне привести українців і поляків до згоди не на класовій, а на загальнонародній основі. Антось намагається довести, що можна помирить пана і козака, шляхтича і посполитого. Відповідаючи йому, Мар'яна відкидає фальшиву ідею примирення трудового українського народу з польською шляхтою, експлуататорами:

Незбутня річ: чи ж пана і раба
Помирить хто? Пан з рук чужих жирує,
І раб йому потрібен, як життя.

Дотримуючись своїх поглядів про взаємини між панством і трудящим людом, Антось зраджує, закликаючи і Мар'яну втекти з поля бою. Але вона залишається вірною народові до останньої хвилини. Мар'яна висаджує в повітря фортецю, в яку проникли

вороги, і героїчно гине в боротьбі не за особисте щастя, а за щастя свого народу, своєї батьківщини.

Цілком протилежний образ головної героїні М. Старицький змалював у драмі «Маруся Богуславка», написаній 1897 року за мотивами відомої української народної думи. У ній автор, славлячи патріотизм та героїзм українського народу в боротьбі проти турецьких поневолювачів, оспівуючи мужність козаків, які терплять тяжкі муки в турецькій неволі, але залишаються вірні своїй батьківщині, засуджує відступництво та його прояви в особі Марусі Богуславки, що, потрапивши в неволю, потурчилася, стала дружиною паші Гірея, почала забувати рідний край.

Події, змальовані в драмі «Маруся Богуславка», відносяться до XVII ст., коли українські землі час від часу спустошувалися ордами турецько-татарських ханів. Основними героями твору є представники народу, козаки-невольники, які гуртуються навколо Сохрона, колишнього нареченого Марусі, а тепер турецького полоненого. Поряд з ними у п'єсі виразно окреслені такі персонажі, як Ганна — мати Марусі, Степан — її брат, Леся — її подруга, Гірей — її чоловік, та інші.

Та найопукліше змальовано психологічно глибокий образ Марусі Богуславки. Перед читачем і глядачем вона постає як великої сили волі жінка, що при відповідних обставинах може стати на шлях рішучих дій. Зраду Марусі автор пояснює не її невільницьким становищем, не слабкістю жіночої натури, а прагненням до влади та силою палкого ко-

ханья до неї турецького паші. Їй здавалося, що вона буде спокійно жити в турецькій землі. Проте любов до батьківщини, до рідної землі перемагає.

Минули роки. Маруся має особисте щастя. Її люблять, у неї є діти, вона, як дружина Гірея, має і владу. Але цим, виявляється, Маруся задовольнитися не може. Потяг до свого народу все владніше опановує нею. Вона не може забути України, яка раз у раз, «мов марево, далека, вирина». Під впливом патріотичних почуттів Маруся випускає козаків-невільників з кам'яної темниці на волю, дає їм зброю і хоче разом з ними повернутися на Україну, але, вагаючись між особистими почуттями і обов'язком перед батьківщиною, на цей шлях стати не може. Зрозумівши, що її провина перед вітчизною занадто тяжка, що для неї тепер «єдина порада — смерть», Маруся кінчає самогубством:

Я проклята... Я грішниця тяжка...
Нема мені між людом рідним місця...
Віки минуть — мене клястиме люд —
З-за ласощів забула край свій любий,
З-за тих розкош потурчилася навік...

Козаки знищують палац Гірея, забирають дітей Марусі та її труп і прямують до рідного краю.

Драма «Маруся Богуславка» — загалом реалістичний твір. Правда, в ньому є елементи мелодрами, особливо в зображенні Марусі Богуславки. Автор перебільшує її сліпі пристрасті та переживання.

У 1899 році М. Старицький написав драматичну поему в двох частинах «Остання ніч»,

в основу якої покладено історичний факт страти (1702 р.) польською королівською владою шляхтича Братковського, який хотів підняти волинських селян на повстання проти польських панів. Він встановив зв'язок навіть з Палієм, Іскрою та іншими ватажками повсталих селян на Правобережній Україні, сподіваючись на їхню допомогу. У драмі розповідається лише про його останню передсмертну ніч. Ув'язненого сміливця катують, обвинувачують у зраді, на що він спокійно відповідає:

Хіба ж любить отчизну — зрада?
Хіба ж стоять за кривих — вчин лихий?
Та все ж мене учили навіть в школі,
Щоб не щадив за рідний люд життя!

Кати від Братковського вимагають видати своїх спільників, обіцяючи зберегти йому життя. Але він відкидає цей ганебний шлях порятунку й сміливо йде на страту.

Така в загальних рисах драматургічна спадщина М. Старицького. Як бачимо, драматург намагався охопити в ній важливіші проблеми не тільки сучасного, але й минулого життя українського народу. Кращі його п'єси, зокрема драми «Не судилось», «У темряві», «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Талан», «Оборона Буші», є значним вкладом у класичну українську драматургію. Окремі з них, вийшовши за межі України, друкуються і ставляться на сцені театрів багатьма мовами народів Радянського Союзу.

Значне місце у спадщині М. Старицького займає художня проза. З-під пера письменника вийшло чимало оповідань, повістей та романів. Майже всі вони написані російською мовою і опубліковані на сторінках російської періодичної преси. Але теми для них автор брав з життя українського народу. В одному з листів до М. Комарова, говорячи про це, він писав: «Отже, я, працюючи на чужій ниві, все живописую тільки своє рідне з минулого і сучасного життя і прихилию симпатії сотень людей до нашого поля»¹.

Як прозаїк М. Старицький писав переважно на історичні теми. Продовжуючи і розвиваючи прогресивні традиції української та російської літератури, зокрема традиції М. Гоголя, Т. Шевченка і Марка Вовчка, він у ряді творів художньо відтворив найважливіші періоди героїчного минулого своєї батьківщини.

Так, наприклад, повісті «Червоний дьявол» і «Первые коршуны» присвячені боротьбі українського народу проти польсько-шляхетської експансії наприкінці XVI та на початку XVII ст. У повісті «Облога Буші» і романі-хроніці «Богдан Хмельницький» відтворено події визвольної війни 1648—1654 років. Романи «Руина» і «Последние орлы» («Гайдамаки») зображують складні со-

¹ М. Старицький, Твори у восьми томах, т. 8. К., «Дніпро», 1965, стор. 501.

ціальні протиріччя, які мали місце на Україні після визвольної війни та в час поширення гайдамацького руху. В романі «Разбойник Кармелюк» дається широка панорама антикріпосницької боротьби на Україні в першій половині минулого століття.

Не всі з названих творів художньо довершені. Про це 1902 року говорив сам М. Старицький в одному з автобіографічних листів до І. Франка, відзначаючи, що більшість з них писалися «хліба ради», тобто для заробітку. Найвизначнішими серед них є повість «Облога Буші», трилогія «Богдан Хмельницький» та романи «Последние орлы» і «Разбойник Кармелюк». Створені на основі уважного вивчення різноманітних історичних матеріалів та документів, вони в основному правдиво зображують героїчне минуле українського народу, його самовіддану боротьбу проти всіляких поневолювачів.

Повість «Облога Буші» написана і опублікована 1891 року російською мовою з підзаголовком: «Эпизод из времен Хмельничны». Пізніше, в 1894 році, вона вийшла з друку в авторизованому перекладі українською мовою. Працюючи над цією повістю, письменник використав достовірні історичні джерела про героїчну оборону міста Буші. Виконуючи наказ полковника Богуна зупинити наступ ворогів, майже всі захисники міста-фортеці гинуть у нерівному бою, але все ж затримують на кілька днів просування добре озброєних загонів польсько-шляхетського війська та його татарсько-німецьких найманців.

На сторінках повісті «Облога Буші», написаній у виразно романтичному стилі, М. Старицький захоплено розповідає про мужність і відвагу бушівців, які героїчно захищають свою рідну землю від навали загартбників. Серед них нема страхополохів. Всі вони діють як герої. Такими є сотник Завісний, його дочка Оріся, молодий хорунжий Островерхий, його дружина Катря, старі, бувалі воїни Вернидуб, Безногий і Шрам, а також рядові козаки, ремісники, міщани та інші чоловіки й жінки, які, виконуючи свій патріотичний обов'язок, одностайно заявили: «Не дамося живими!.. Хіба через трупи переступлять поганці!»

У повісті «Облога Буші» масовий героїзм українського народу в боротьбі проти польської шляхти показаний з такою ж силою художнього зображення, з якою І. Франко у повісті «Захар Беркут» змалював боротьбу староруської народності проти монголо-татарської навали. В дожовтневій українській літературі повість М. Старицького «Облога Буші», поряд з трилогією про Богдана Хмельницького, є одним із кращих зразків історичної прози.

Трилогія М. Старицького «Богдан Хмельницький» складається з романів «Перед бурей» (1895), «Буря» (1896) і «У пристани» (1897). Всі разом вони у хронологічній послідовності широко висвітлюють події на Україні перед визвольною війною українського народу 1648—1654 років та під час неї.

Роман «Перед бурей» зображує події, що передували початку війни. У 1638 році поль-

ський сейм затвердив так звані «Ординації Війська Запорозького реєстрового». Цей захід мав на меті розколоти українське козацтво і послабити його боездатність. М. Старицький спростовує твердження польських буржуазних істориків, що тоді, мовляв, був час «золотого спокою» у взаєминах України з Польщею. Повстання козаків та селян стихійно вибухали, але їх жорстоко придушували королівські війська. Одночасно зростала військова сила запорозького козацтва, яке робило походи Чорним морем до Туреччини. В ті ж роки Богдан Хмельницький почав виношувати плани збройної боротьби проти польської шляхти.

В романі «Буря» йдеться про початок визвольної війни, яка була викликана жорстокою колоніальною політикою польських магнатів. Насильства, що їх чинила шляхта над козацтвом та селянством, не обминули і Хмельницького. Шляхтич Чаплинський нападає на хутір Суботів, грабує маєток, вбиває Богданового сина і викрадає вихованку Марильку. Вболівання за скривджений, зневажений народ та особиста образа штовхають Хмельницького на шлях активної боротьби з шляхтою. Він їде на Запорожжя, де його обирають гетьманом. Під керівництвом Хмельницького відбуваються успішні битви козаків на Жовтих Водах, під Кореунем і Пилявцями.

Дальший розвиток подій визвольної війни, з кінця 1648 року до початку 1654 року, М. Старицький змальовує в романі «У пристани». Тут показані блискучі перемоги Богдана Хмельницького під Збаржем, Зборо-

вом та Батогом, а також його поразки під Берестечком і Жванцем. Роман закінчується Переяславською радою, яка одностайно схвалила пропозицію Богдана Хмельницького про возз'єднання України з Росією.

Такі хронологічні межі та історична основа трилогії М. Старицького про Богдана Хмельницького. В ній загалом правдиво відтворено соціальні чинники визвольної війни на Україні в середині XVII ст. Боротьба йшла насамперед проти посилення феодально-кріпосницького гніту не тільки польськими магнатами, але й українськими феодалами. Рушійною силою цієї боротьби, неодноразово підкреслює автор, був народ — посполите селянство та рядове козацтво. Хоч повнокровного образу представника трудящих в романі ми й не знаходимо, проте народ у трилогії активно діє в масових сценах та епізодах, устами простих людей дається влучна оцінка історичних явищ та подій.

У трилогії «Богдан Хмельницький», як і в однойменній історичній драмі, М. Старицький приділяє велику увагу висвітленню українсько-російських взаємин. Не зловживаючи, з художнім тактом цитуючи історичні документи, зокрема широке листування гетьмана з російським царем та воєводами, автор переконливо показує поступове зміцнення дружніх, братерських стосунків між українським і російським народами, що й привело до урочистого возз'єднання України з Росією на Переяславській раді.

Говорячи про історичне значення Переяславської ради, М. Старицький устами Богда-

на Хмельницького висловлює тверду віру в те, що майбутнє українського і російського народів велике. У кінці твору гетьман, промовляючи до народу, пророче каже: «Друзья мои, братья!.. Придет час,— я этому глубоко верю,— что обнимемся мы с москвитями, как братья родные, сплетем неразрывно наши руки навеки и пойдем вместе по пути могущества, просвещения и славы, да таких, что заставят весь свет расступиться перед нами почтительно».

Одночасно М. Старицький підкреслює, що українсько-татарські взаємини підступними діями кримського хана зводилися нанівець. Вони, показує автор, були тимчасовими і вимушеними, продиктовані воєнними обставинами. Кримський хан, посилаючи свої війська на Україну, думав не про допомогу українському народові, а про власну наживу. Це добре розумів Хмельницький. Саме тому він, прагнучи возз'єднати Україну з Росією, на запитання Виговського — ворога орієнтації на Москву — «Зачем же нам еще союзники, когда уже есть татары, ясновельможный?», з роздратованістю відповідає: «Татары — не христиане... Ведь сколько получили добычи, кажись, можно было б заткнуть самую ненасытную глотку, а вот не дальше как вчера мне донесли, что они бросились разорять наш край...»

Трилогія «Богдан Хмельницький» масштабістю охоплення історичних подій, достовірністю зображення минулого, глибиною висвітлення основних соціально-економічних проблем того часу, а також мистецькою дос-

коналістю, переконливістю змальованих картин і образів не мала собі рівних творів на подібну тему в українській дожовтневій літературі. Хоч у загалом реалістичний стиль роману часто вриваються елементи романтики, це не зашкодило правдивому відтворенню подій. Широко використовуючи історичні джерела та фольклорні матеріали про визвольну війну українського народу, письменник вдало відтворив колорит епохи.

Звичайно, М. Старицький не завжди міг розібратися у складних питаннях історії свого народу, бо не був послідовним у поглядах на розвиток суспільства. В зображенні деяких історичних подій та діячів минулого він іноді йшов за буржуазною історіографією або вдавався до вигадок, далеких від реальної дійсності.

У романі бачимо цілу галерею різних політично орієнтацією і своїм характером типів козацької старшини. Прихильники шляхетської Польщі — Виговський, Барабаш, Пешта, Тетеря та інші, — зраджуючи інтереси народу, роблять усе, щоб у визвольній війні український народ зазнав поразки, щоб Україна не возз'єдналася з Росією. Вони з'являються на сторінках роману епізодично, але окреслені виразно, головним чином у сатирично-гумористичному плані.

Значно більше місця автор приділив таким представникам козацької старшини, як Богдан Хмельницький, Максим Кривоніс, Іван Богун, Іван Золотаренко, Михайло Чарнота, Данило Нечай, Олекса Морозенко та інші, які, люблячи свою батьківщину,

прагнуть вірно служити її народові, піднімають й організовують його на боротьбу проти соціального і духовного поневолення.

Характеристики позитивних персонажів козацької старшини в романі, як правило, стислі, влучні. Змальовані вони (персонажі) загалом реалістично, з особливою теплотою і героїчно-романтичним пафосом. Це відважні, чесні, віддані народній справі натури, що готові повністю віддати себе визволенню української землі від завойовників. Показуючи своїх улюблених героїв у боротьбі, автор багато уваги приділяє і їх особистим почуттям, взаєминам. Зрозуміло, що в художньому творі без цього не можна повнокровно показати людину. Але тут прозаїк втрачає іноді почуття міри. Він перебільшує елемент особистого у вчинках окремих персонажів, зокрема в діяльності Максима Кривоноса, Михайла Чарноти, Олексі Морозенка, а особливо — Богдана Хмельницького.

Образ Богдана Хмельницького є центральним у творі. Гетьман змальований як виразник прагнень українського народу, вдумливий державний діяч, талановитий полководець, далекоглядний політик, а головне — великий патріот і борець за возз'єднання України з Росією. Але в показі особистого життя гетьмана автор іноді відходить від правди історії, перебільшує роль в житті Богдана його вихованки, а потім — дружини Єлени (Марильки). Керуючись своїми почуттями до неї, Хмельницький ладен зробити (і часом чинить) нерозважливі кроки.

Так, дізнавшись про те, що Єлена сама втек-

ла з Чаплинським, Богдан з розпачу запитує: «Что теперь делать? Чем смыть позор?.. Такая гнусная измена! В Литву все силы двину! Весь край ваш до пня обшарю, до последней щепки!.. Растерзаю тебя, как собаку, лошадьми затопчу!» Ганна Золотаренко заспокоює гетьмана, радить не робити цього. Він погоджується і обіцяє забути Єлену, але через деякий час знову мріє про зустріч з нею й заради цього наказує військам припинити наступ на місто Збараж, де разом з Чаплинським перебувала Єлена.

Суттєвою вадою трилогії «Богдан Хмельницький» є також схиляння гетьмана перед польським королем Владиславом IV, який нібито, наперекір польським магнатам, доброзичливо ставився до України. Це не відповідає історичним фактам. Як відомо, Хмельницький уміло використовував суперечки між польською шляхтою та королем, але не запобігав перед ним.

Можна було б вказати й на інші хиби, але не вони є визначальними. При всіх недоліках епопея М. Старицького «Богдан Хмельницький» залишається найвизначнішим прозовим твором про визвольну війну нашого народу не тільки в українській, але й у російській дожовтневій літературі.

М. Старицький свої романи про Богдана Хмельницького хотів бачити виданими українською мовою. У листі до українського поета і видавця К. Білиловського від 30 січня 1898 року з цього приводу він писав: «Бере мене превеликий жаль, що Хмельницький (роман, у 3-х част., або 3-и романи на

120 арк. друк.) виходить тільки по-російськи, бо там платять гроші, на які я тільки й живу, — а по-українському — нема спромоги такого роману видати... Так би хотілося завершити будови нашої літературної мови таким романом, та ба!»¹

За життя письменника трилогія «Богдан Хмельницький» українською мовою так і не побачила світу.

У 1901 році М. Старицький опублікував роман «Последние орлы», в якому бачимо широку картину антифеодального селянського повстання на Правобережній Україні влітку 1768 року, яке увійшло в історію під назвою Коліївщини. Відомо, що цей стихійний гайдамацький рух був розгромлений, а його учасники жорстоко покарані.

У польській буржуазній літературі Коліївщина висвітлювалася спотворено. Так, наприклад, у повісті М. Чайковського «Вернигора» гайдамаччина називалась «безчинством хлопів», а гайдамаки проголошувалися «кривавими розбійниками», які посміли піднести меч над головами «доброї» і «культурної» шляхти. На Україні подібні погляди пропагував П. Куліш.

Зовсім інакше Коліївщину зобразив Т. Шевченко у поемі «Гайдамаки». У ній поет відтворив широку картину народної боротьби, сповненої великим соціальним поривом, який польським панам вдалося здолати лише силою царського війська. З сторінок

¹ М. Старицький. Твори у восьми томах, т. 8. К., «Дніпро», 1965, стор. 581.

пристрасного твору Кобзаря гайдамаки по-стали як народні месники, борці за волю проти дикого свавілля шляхти.

У романі «Последние орлы» М. Старицький продовжує шевченківські традиції, показує Коліївщину як масовий народний рух проти свого соціального і національного поневолення. Учасників цього руху автор називає «останніми хоробрими орлами».

М. Старицький, як і Т. Шевченко, прагне відтворити не всю історію гайдамаччини, а лише одну з найяскравіших її сторінок — бурхливі події на Правобережній Україні літом 1768 року. Починається роман «Последние орлы» широкою картиною причин, що породили Коліївщину, а закінчується зображенням штурму і захоплення повстанцями Умані. Розгрому повстання автор не показує.

Роман «Последние орлы» є великим епічним полотном, яке насичене колоритними побутовими та соціальними сценами. Відтворюючи історичні події та образи, М. Старицький прагнув глибше показати народний характер повстання, силу й авторитет його ватажків, любов і пошану гайдамаків до них.

Письменник з особливою симпатією змальовує Максима Залізняка, Івана Гонту, козака Найдю та інших повстанців, славлячи їхню сміливість, хоробрість та люту ненависть до своїх гнобителів. Але основним героєм роману «Последние орлы», є народ — селяни, міський трудовий люд, низове козацтво. Саме вони, наголошує автор, творці історії. Реалістично зображений у творі ворожий,

панський табір, зокрема такі його представники, як власник лисянського замка Яблонівський, губернатор Кшемуський, ксьондз Басевський та їм подібні. Вони ненавидять людей праці, чинять жорстокі розправи над ними, ведуть аморальне, розгульне життя.

Роман М. Старицького «Последние орлы» в українській літературі був першим прозовим твором про Коліївщину. В ньому загальом вірно висвітлено причини виникнення та велетенський розмах гайдамаччини. Саме тому він не втратив історико-пізнавального значення і в наші дні.

Останнім історичним прозовим твором М. Старицького є роман «Разбойник Кармелюк», що вийшов у світ 1903 року. В ньому письменник показує славетного народного месника на широкому соціальному тлі епохи, вдало поєднуючи фольклорний матеріал з історичним.

Слід сказати, що назвою «Разбойник Кармелюк» автор віддав данину фольклорно-літературним традиціям, де борців проти соціальної несправедливості часто називано розбійниками.

В романі правдиво відображено панську сваволю та нещадну експлуатацію закріпачених селян поміщиками. Від кріпаччини терпить Кармелюк (його названо Іваном, а не Устимом). У неволі перебувають його дружина й діти. Щоденно катують кріпаків у стайні маєтку Хойнацького. Поміщик Пігловський в обмін на двох псів продає Кармелюка розпусній пані Доротеї. На панську жорстокість кріпаки відповідають стихійним

протестом. Розгортається антикріпосницький народно-визвольний рух, на чолі якого стає Кармелюк.

Письменник показав, що причиною масового визвольного руху була кріпосницька система, проти якої бореться селянство. Саме тому цей рух мав соціальний характер.

Але іноді автор відходить від правильного зображення антикріпосницького руху селян як соціального явища. Так, серед гнобителів у творі ми не бачимо українських поміщиків, нібито їх і не було. На Україні, мовляв, господарювали лише польські пани типу Хойнацького, Пігловського, Янчевського, Лапінського, Сливінського, проти яких і виступали кріпаки.

Народних месників М. Старицький показує мужніми і хоробрими. Серед них особливо виразно окреслені образи Дмитра Гниди, Андрія Лушні, Уляни, Явтуха та інших друзів і однодумців Кармелюка. Вони безстрашні й самовіддані в боротьбі. Взаємини між ними товариські, щирі. Живуть і діють дружно, допомагаючи одне одному в складних обставинах. Жадою до особистої наживи у них немає. Все, що повстанці забирають у поміщицьких маєтках, віддають кріпакам.

Образ Кармелюка розкрито найповніше. Це не бунтар-одинак, як називали його буржуазні історики, а керівник і організатор селянського антифеодального руху на Поділлі першої половини минулого століття. Його боротьба проти поміщиків була виявом волі закріпачених мас. Саме тому Кармелюк мав велику популярність, саме тому селяни

любили свого захисника, вірили в його непереможність.

Щоправда, письменник і тут іноді відходить від історичної правди. Так, наприкінці роману Кармелюк відмовляється від боротьби проти поміщиків. У розмові з Уляною він говорить: «Прошло уж то время... не наша теперь пора. Люд немного облегчен, а о большем просить надо только бога. Да если бы даже сейчас собрала ты мне целую шайку отборных гайдамак,— не вышло бы ничего... Знаешь ли ты, почему прежде никто не мог меня взять,— потому, что я сам верил в то и чувствовал и знал, что куда бы меня не заперли вороги, я снова вырвусь на свою родную Подолию; а теперь, Уляна, я не верю ничему... Умерли моя сила и вера».

Така еволюція головного героя роману не відповідає дійсності, бо героїчна боротьба Кармелюка проти поміщиків тривала до останньої хвилини його життя. Можливо, письменник пожертвував історичною правдою, знаючи, що царська цензура інакше не дозволила б опублікувати твір.

Хоч в романі М. Старицького «Разбойник Кармелюк» і є поодинокі недоліки, все ж в українській дожовтневій літературі він посів визначне місце як твір, в якому письменник не тільки в основному історично правильно змалював боротьбу селян проти кріпосництва, але й створив загалом вдалий образ народного месника — Устима Кармелюка.

Плідно працюючи над художнім осмисленням героїчного минулого свого народу, М. Старицький звертався і до сучасних йому

тем. Про це свідчать повість «Розсудили», за сюжетом якої він написав розглянуту раніше драму «У темряві», незакінчена повість «Безбатченко», оповідання «Остроумие урядника», «Недоразумение», «Горькая правда», «Благодетель», «Зарница», «Вареники», «Верба», «Орися», «Лихо» та інші. У них письменник показав нестерпні умови життя сільської бідноти, народної інтелігенції в пореформені роки, їхні виступи проти багатіїв, шинкарів, місцевого начальства тощо.

Проте сучасна тема у прозовій творчості М. Старицького не знайшла широкого опрацювання. Його ж історичні романи та повісті були помітним явищем не тільки в українській, а й у російській літературі дожовтневого часу.

Висновок

Огляд життя і творчості Михайла Петровича Старицького показує, що він пройшов важкий, але славний шлях боротьби за прогресивну українську літературу, залишивши значну поетичну, драматургічну та прозову спадщину. Про його заслуги перед українською літературою влучно сказала Леся Українка в привітальному листі з нагоди 30-річчя літературної діяльності письменника: «Втішно есть думать, что настав-таки

час, коли замовкло всяке глузування та клепання, а вимовилась вголос честь і дяка, справді належна тому, хто увесь вік свій дбав, «щоб наше слово не вмерло». І коли наше слово зростає і зміцніє, коли наша література займе почесне місце поруч з літературами інших народів... тоді, спогадуючи перших робітників, що працювали на невправленому, дикому ще ґрунті, українці певне спогадають добрим словом Ваше ймення»¹.

Ці слова стали пророчими. Спадщина М. Старицького користується широкою популярністю. Його кращі поезії стали хрестоматійними, основні п'єси не тільки перевидаються, але й ставляться на сценах радянських театрів, а кращі прозові твори, видані масовими тиражами, стали надбанням мільйонів читачів Радянського Союзу.

Палко люблячи свою батьківщину, М. Старицький віддав усі свої сили і здібності справі розвитку демократичної культури, яка сприяла посиленню боротьби за соціальне і національне визволення українського народу.

¹ Леся Українка. Твори в п'яти томах, т. 5. К., Держлітвидав України, 1956, стор. 141.

КОРОТКА БІБЛІОГРАФІЯ

- М. Старицький. Твори у восьми томах. К., «Дніпро», 1963—1965.
- І. Франко. Михайло П. Старицький. В книзі: І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. 17. К., Держлітвидав України, 1955.
- М. К. Садовський. Мої театральні згадки. К., Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1956.
- П. К. Саксаганський. По шляху життя. К., «Мистецтво», 1935.
- З. П. Мороз. М. П. Старицький. В книзі: З. П. Мороз. В боротьбі за реалізм. К., «Дніпро», 1966.
- І. П. Скрипник. Михайло Петрович Старицький. Передмова до книги: М. Старицький. Вибрані твори. К., Держлітвидав України, 1954.
- М. І. Дяченко. Поетична творчість М. Старицького. Вступна стаття до книги: М. Старицький. Поетичні твори. К., «Радянський письменник», 1958.
- М. Сиротюк. Українська історична проза за 40 років. К., «Радянський письменник», 1958.
- Л. Г. Сокирко. М. П. Старицький, Критико-біографічний нарис. К., Держлітвидав України, 1960.
- П. М. Куріленко. М. П. Старицький. Життя та творчість. К., Вид-во Київського університету, 1960.

З М І С Т

Вступ	5
Життєвий шлях	8
Поетична творчість	31
Драматургія	58
Проза	95
Висновок	109
Коротка бібліографія	111

МАКСИМ ПАВЛОВИЧ КОМЫШАНЧЕНКО
МИХАИЛ СТАРИЦКИЙ

Литературный портрет
(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор М. Ф. Вишневецький
Художник І. П. Мельник
Художній редактор В. А. Ко-
ноненко
Технічний редактор Ж. М. Ос-
тровська
Коректор Л. М. Кирилець

Надруковано з матриць
фабрики набору в Київській
книжковій друкарні № 5 Ко-
мітету по пресі при Раді
Міністрів УРСР, Київ, Репі-
на, 4. Зам. 32.

БФ 06568. Здано на вироб-
ництво 2/IX 1967 р. Підписа-
но до друку 8/XII 1967 р. Па-
пір № 2. Формат 70×90^{1/32}. Фі-
зичн. друк. арк. 3,5. Умовн.
друк. арк. 4,095. Обліково-ви-
давн. арк. 3,918. Ціна 16 коп.
Замовл. № 757. Тираж 28 000.